

BUDAI BALOGH TIBOR

Zoomorf *tabula ansata* a római provinciák kőfaragásában

Keletkezés-elterjedés-időrend

BEVEZETÉS

A griff-fejes peltafülekkel kifaragott kőtáblák (*tabulae ansatae*)¹ iránti érdeklődés az 1920-as években nagy hirtelenséggel lobbant fel. Több jelentős köemlék publikálására került ekkor sor, jórészt máig helytálló megállapításokkal.² Ez idáig utolsóként F. H. Thompson adta közre e témában kiváló, az Antoninus-fal építésén dolgozó katonai alakulatok építési tábláin (*legionary distance slabs*) és más, szűk időkeretek közé datálható britanniai feliraton alapuló összefoglalását 1968-ban.³ A zoomorf peltafülek genezisének, elterjedésének és időrendi kérdéseinek pontosítását, árnyalását az azóta eltelt több mint ötven év során felgyülemlett emlékműanyag időszerűvé és szükségessé is teszi. Pannonia kutatása szempontjából különösen indokolt a kérdéskör újbóli áttekintése: egyrészt mert Thompson a Britannián kívüli emlékek iránt csak mérsékelt érdeklődést mutatott, másrészt munkájára alig találni hivatkozást az osztrák és magyar szakemberek körében, lényegében tehát ismeretlen maradt.

ELŐZMÉNYEK ÉS CÉLKITŰZÉS

A párban alkalmazott, egymással szembefordított pelták legkorábban a Kr. e. 1. századi Umbriában, késő etruszk kori halotti urnákon bukkantak fel. Ezek a hellénisztikus stílusú, geometrikus pelták azonban még nem a feliratos mező *ansájaként*, hanem valamely más térkitöltő grafikai elem (rozetta, *bucranium*, váza) keretezőmotívumaként jutnak szerephez, íves oldalukkal hol kifelé, hol befelé fordítva.⁴ Az umbriai hagyományt a kora császárkorban a *cippi carsulani* viszik tovább.⁵ A *cippusokon* a túlvilág kétszárnyú kapuját keretező pelták védőfegyverként jelennek meg, az olykor mögöttük felbukkanó kettős bárdok és az oldalsó képmezőben megjelenő sisakok is eredeti rendeltetésüket hangsúlyozzák. Az umbriai kőfaragás formai újítása a pelták párban történő alkalmazásában kimerült, koncepcionálisan nem közeledett a füles táblák világához.

¹ A *tabula inscriptionis ansata* kifejezés egy Th. Mommsen, illetve a CIL egyéb szerkesztői által kreált, 19. századi neologizmus: Pani 1986, 430: 2. j.

² Hock 1922 (vö. Drexel 1922); Zingerle 1922-1924; Nagy 1928.

³ Thompson 1968, 47-58.

⁴ Hock 1922, 26; Beeby 2019, 192-197: Tables 1-3.

⁵ Diebner 2009, 161-171: Nr. 1-4.

A különböző *tabula ansata*-formák a Kr. e. 1. század folyamán hellénisztikus hatásra jelentek meg a római képzőművészetben, és elsősorban a hadsereg látványos és ünnepélyes aktusait megörökítő feliratok keretként jutottak szerephez.⁶ A pelta formájú *ansa* az eredeti, „fecskefar-kú” (háromszög, trapéz alakú) vagy négyszögletes kitüremkedésként jelentkező típusok alternatívájaként jött létre a Birodalom északi határán működő katonai műhelyek egyikében. A hadsereg kőfaragói által gyártott, és a szarkofágok nagyobb arányú elterjedését megelőző időszakban is túlnyomórészt a katonaság feliratait díszítő peltafülek a szóba jöhető képi előzmények – *oscillumok*, fegyverfrízek – közül harci erényekhez kapcsolódó jelentésük miatt, de készítés-technikailag és díszítőmotívum jellegüknél fogva is az utóbbi ábrázolásokból vezethetők le.⁷

A középületeket és halotti emlékműveket díszítő, amazonpajzsot is felvonultató fegyverreliefek a kora császárkortól kezdve különös népszerűségnek örvendtek Gallia Narbonensis területén és a rajnai határvidéken.⁸ A peltaformájú (geometrikus és organikus) *ansat* típusok legnagyobb földrajzi koncentrációja mégis az Antoninus Pius-kori Britanniában mutatható ki. A két tünet ok-okozati összekapcsolása sarkallta a korábbi kutatást arra a következtetésre, hogy a Gallia Narbonensis és a Tres Galliae területén önállóan alkalmazott és számos képi megfogalmazásban létező peltamotívum direkt galliai közvetítéssel került át Britanniába,⁹ ahol párba rendezve *ansaként* is használni kezdték.¹⁰ Huzamos ideig tartotta magát az az elképzelés is, miszerint ez a britanniai kőszobrászati invenció a Q. Lollius Urbicus¹¹ helytartó (c. 139–142) kényszertoborzásai nyomán felállított *numeri Brittonum* közvetítésével jutott volna el az Odenwaldlimeshez,¹² majd onnan tovább Pannoniába.¹³ A daciai peltafüles *tabulák* létezéséről a nyugati kutatás 1968-ban még nem tudott.

Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy (1): hol és mikor alakult ki a peltafüles *tabula ansata*, (2): mi módon terjedt el az invenció, (3): mikor történt meg az *ansa* zoomorfizációja, (4): milyen földrajzi körben és időszakban használták, és végül (5): a Severus-kori alkalmazás folyamatos tovább élés vagy eseti retrospekció eredménye volt-e.

1. AZ INVENCIÓ HELYSZÍNE ÉS IDEJE

A kutatás által az invenció helyszínének tartott Britannia legkorábbi peltafüles táblája a Hadrianus falánál létesített Onnum (Halton Chesters) táborának nyugati kapufeliratáról ismert (**I. tábla: 1. kép**).¹⁴ Az onnumi tábor a *Vallum Aelium* megépítését követően, A. Platorius Nepos¹⁵

⁶ PANI 1986, 431; SCHEPP 2009, 114–115; LEATHERBY 2019, 384–387.

⁷ THOMPSON 1968, 52.

⁸ POLITO 1988, 169–176.

⁹ THOMPSON 1968, 52; NAGY 1928, 81.

¹⁰ THOMPSON 1968, 58.

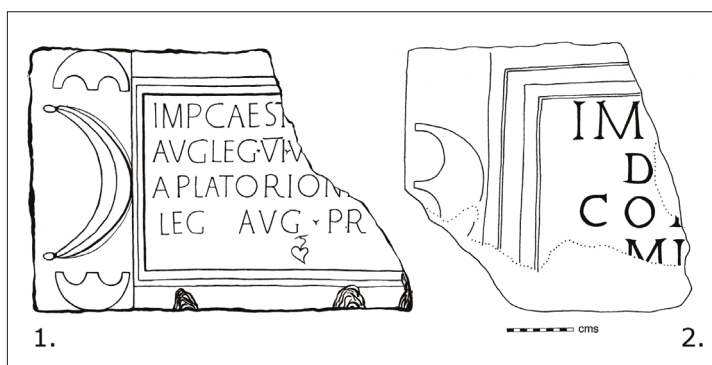
¹¹ PIR² L 327; vö. PIR² L 324. BIRLEY 2005, 136–140: Gov. 24.

¹² DREXEL 1922, 34–37; NAGY 1928, 81–82; THOMPSON 1968, 53; a német szakirodalmi előzményekre és az elmélet cáfolatára l.: REUTER 1999, 385: 163. j.; vö. CSIR D II.13, p. 34.

¹³ A korábbi kutatók közül NAGY (1928, 82–89, 94) úgy gondolta, hogy a nyugati hatás csak Vindobonáig mutatható ki, az alsó-pannoniai peltafüles *tabulák* keleti átvétel eredményei.

¹⁴ RIB 1427. Vö. KASCHUBA 1994, 37–38: Nr. 17.

¹⁵ PIR² P 449; BIRLEY 2005, 119–124: Gov. 18.

1. tábla – kora Hadrianus-kori építési feliratok Britanniából / Table 1 – early Hadrianic building inscriptions from Britannia: 1. Onnum (RIB 1427), 2. Vercovicium (RIB 3325)

a képmező belseje felé forduló, hellénisztikus stílusú pelták tűnnek fel. Az onnumi kapufelirat hellénisztikus peltáit formailag egy az egyben követi egy erősen csonkult kőtábla *ansája*, amely a Hadrianus-fal egy másik táborából, Vercoviciumból (Housesteads) került elő.¹⁸ A 4. századi omladékban talált felirattöredék (1. tábla: 2. kép) pontosan nem keltezhető, de stilisztikai alapon ugyancsak a korszak termékének tartható. Ugyanilyen kivitelű peltafülek keretezik ugyanis a két Germania provincia határától nem messze fekvő, közigazgatásilag azonban már Gallia Belgica területére eső Ernzenben feltárt Intarabus-*aedicula* feliratos mezejét is.¹⁹ A revideált keltezés szerint a galliai építmény is Hadrianus-kori.²⁰

Britannia legkorábbi keltezésű,²¹ kora Hadrianus-kori peltafülei a geometrikus típus minimalista változatát képviselik. Ugyanakkor nem elhanyagolható tény, hogy az onnumi kőtábla egy külföldről frissen átvezényelt alakulat gyártmánya. A *legio VI Victrix* úttörő szerepe a britanniai peltafüles táblák állításában joggal veti fel a kérdést, hogy az új *ansatípus* nem készen került-e át a csapat korábbi állomáshelyéről, a Rajna-vidékről.

A Britanniával hagyományosan szoros katonai együttműködésben álló rajnai területen szétnevezve valóban akad példa a peltaformájú táblafül Hadrianus-kornál korábbi alkalmazására, még ha nem is Vetera II környékéről. A felső-germaniai Mogontiacumban került elő a *legio XXII Primigenia* egy építőköve, amelynek feliratát peltafüles *tabula ansata* foglalja keretbe.²² A köemlék

¹⁶ BREEZE 2014, 42.

¹⁷ A germaniai *legio* érkezésének pontos időpontja és körülményei nem ismertek, elképzelhető, hogy a csapat első *vexillatiói* már a 117–119. évi helyi lázadás elfojtásában is szerepet játszottak (GRAAFSTAL 2018, 90–91), de az is lehetséges, hogy először csak 121-ben, a *Vallum Aelium* előkészítő munkálataikor jelentek meg (GRAAFSTAL 2012, 163: 27. j.). A teljes csapatátelhelyezés azonban legkésőbb 122 folyamán megtörtént (vö. REUTER 2012, 12: 63. j.).

¹⁸ RIB 3325.

¹⁹ CSIR D IV.3, Nr. 182.

²⁰ GOERTHER 1998, 193–194. – Egyenesen levágott szarvú peltafülekre egy további példa Gallia Belgica területéről tágabb, Traianus–Hadrianus kori datálási javaslattal: CIL XIII 3566=ILB 2 (Tournai).

²¹ A Hadrianus falának környékéről ismert, alig féltucatnyi peltafüles *centurial stones* (RIB 1343 [Benwell], RIB 2086 [ismeretlen lelőhely Hadrianus falának középső szektorából], RIB 1816 [Carvoran], RIB 2035 [Beaumont], RIB 808 [Maryport]) közül egy sem köthető a Hadrianus-kori építési periódusokhoz. A biztosan Hadrianus-kori építőkövek egyszerű, díszítetlen kivitelben készültek. Szövegezésük lakonikus, mentes a formulák használatától és sok esetben csak az építésért felelős *centuriát* tüntetik fel a *legio* megjelölése nélkül. L. HODGSON 2011, 67.

²² CIL XIII 11841=CSIR D II.7, 141–142: Nr. 220, Taf. 103,4.

helytartósága idején, a 122–c.126/127 közötti időszakban létesült.¹⁶ A Vetera II táborából (Germania Inferior) legkésőbb 122-ben áthelyezett¹⁷ *legio VI Victrix* kőfaragói által készített kapufelirat keretéhez gombban záródó szarvú, thrák pelta csatlakozik. A sarlószerű fül alatt és fölött – a későbbiekben megszokottá váló rozetták helyett – kisebb méretű, horizontális elrendezésű, egyenesre vágott szarvaikkal és középtagjukkal

két szélének csonkult állapota miatt az amazonpajzs szarvvégződése nem vizsgálható, de enél a tárgycsoportnál birodalmi tendenciák alapján úgyis csak a geometrikus változat jöhet szóba. A kváder *terminus post quem*-jét a csapatáthelyezés dátuma adja meg. A *legio XXII Primigenia* 97-ben költözött át az alsó-germaniai Vetera II táborából, amelyet ezt követően a *legio VI Victrix vexillatiói*, majd a teljes csapattest vett birtokba.²³ A középkori kontextusból előkerülő mogontiacumi kváderkövet a német kutatás a 2. század elejére keltezi.²⁴ Más, hasonlóan korai peltafüles kőfelirat egyelőre nem ismert Mogontiacumból, ám ezen a ponton kiegészíti a kutatást A. Didius Gallus Fabricius Veiento háromszoros *consul suffectus*²⁵ és második felesége, Attica bronzból készült fogadalmi táblája, amely az ókori Mogontiacum közelében fekvő Klein-Winternheim területén látott napvilágot.²⁶ Fabricius Veiento, a Flavius-kor egyik legjobban pozícionált *senatora* feleségével együtt 83-ban érkezett Mogontiacumba a *Chatti* elleni háborúra készülő Domitianus katonai tanácsadójaként.²⁷ A házaspár Nemetona istennő számára felajánlott fogadalmi ajándékára rögzített feliratos tábla már geometrikus peltafüllet készült. Pillanatnyilag ez a peltafüles *tabula ansata*-típus legkorábbi előfordulása az egész birodalomból. Bár peltafülek alkalmazása hasonlóan korai keltezésű kőemlékről még nem ismert, nincs ok kételkedni abban, hogy a motívum a Domitianus-kori katonai kőfaragás repertoárjában is jelen volt, vagy legalábbis nem sokkal később helyet kapott benne. Ezt bizonyítja, hogy a mogontiacumi táborát Nerva uralkodása alatt elhagyó *legio XIII Gemina Martia Victrix* a rajnai katonai kőfaragóműhelyek sírköveinek jellegzetes motívumkincse mellett a peltafüles *tabula*-típust is magával vitte új, pannoniai állomáshelyére.²⁸

Pannoniában a peltamotívum a 2. századot megelőzően nem képezte részét a kőfaragás képi eszköztárának.²⁹ Legkorábbi alkalmazása a fent említett *legio XIII Gemina* egyik kváderkövén³⁰ figyelhető meg, amely a csapat erődépítő tevékenységének állít emléket a vindobonai tábor területén (9. tábla: 1. kép). A Mogontiacumban a *legio XXII Primigenia* által felváltott *legio XIII Gemina* a 97. év táján érkezett Pannoniába, és a 101–114/118 közötti időszakban állomásozott Vindobonában.³¹ Ennek megfelelően a csapat tartózkodási ideje adja meg a kváder készítésének legtágabb határpontjait. A pannoniai *legiotáborok* építéstörténete valamelyest tovább szűkítheti a keltezést, amennyiben azok erődfalai és kapuzatai a 102. év őszt-év végét követően, de még Traianus uralkodása alatt kőből át- (Aquincum, Carnuntum), illetve megépültek (Brigetio, Vindobona).³² Ebben az esetben minden védműépítéssel kapcsolatos vindobonai felirat – ideértve a szóban forgó építőkövet is – Traianus-korinak tekinthető.

²³ A csapatáthelyezésre: MOSSER 2014, 201–202.

²⁴ CSIR D II.7, p. 142.

²⁵ PIR² F 91. Vö. SCHUMACHER 1983, 60: 216. j.; ECK 2007, 197–207.

²⁶ CIL XIII 7253 (IV, 7253 add. p. 123)=ILS 1010 (Ober-Olm–Klein-Winternheim) – SCHUMACHER 1983, 50–51, 50: Abb. 14; KLEIN 2003, 90–91, 90: Abb. 2.

²⁷ A *Chatti* elleni háborúra: SCHÖNBERGER 1969, 158; STROBEL 1987, 423–452; JONES 2002, 128–131; ECK 2007, 207.

²⁸ MOSSER 2005, 135–136; MOSSER 2014, 203–207.

²⁹ NAGY 1928, 86, 94.

³⁰ NAGY 1928, 68: 2. sz.; MOSSER 2005, 138: Abb. 6.

³¹ A datáláshoz: STROBEL 1988, 214, 221; FRANKE 2000b, 197–199; MOSSER 2005, 139–140; MOSSER 2014, 201–212.

³² MRÁV–HARL 2008, 54.

A rendelkezésre álló kevés adat alapján úgy tűnik tehát, hogy a peltafüles *tabula ansata* a késő Flavius-kor találmánya, ennél korábbi előfordulása pillanatnyilag nem dokumentált. Az invenció helyszínéeként – Britannia helyett – a Rajna-vidék, azon belül is a felső-germaniai Mogontiacum jöhet leginkább számításba, ahol a fegyverfrízeken és síremlékeken önállóan szerepeltetett, hellénisztikus pelta már a Iulius–Claudius-kor óta a helyi kőfaragás motívumkincsének integráns részét képezte.³³

2. AZ ELTERJEDÉS LEHETSÉGES ÚTJAI

A *legio XIII Gemina* vindobonai kváderköve bizonyítja, hogy a Nerva-kori csapatmozgások szerepet játszottak az új típusú *tabula ansata* elterjesztésében, ami – katonai kőfaragásban alkalmazott motívumról lévén szó – egészen természetesnek tűnik. Ugyanakkor a másik négy, Domitianus és Traianus uralkodása idején Germaniából Pannoniába áthelyezett *legio* (*legio X Gemina*, *legio XXI Rapax*, *legio I Adiutrix*, *legio XI Claudia*) esetében nincs közvetlen bizonyíték arra, hogy akár rajnai, akár pannoniai állomásozása idején alkalmazta volna a peltafüles *tabulákat*, így közvetítőszerepükkel sem lehet számolni. A *legio X Gemina*, a *legio XIII Gemina* és a *legio I Adiutrix* 118/119-től kezdve állandó helyőrségi csapattá vált Vindobonában, Carnuntumban, illetve Brigetióban.³⁴ A későbbiekben azonban közülük a peltafüles *tabulák* népszerűségének felívelésekor is csak a *legio XIII Gemina* egykori mogontiacumi ikercsapata, a *legio I Adiutrix* hozható közvetett kapcsolatba a peltafüles *tabula ansata*-típusok gyártásával (l. alább).

A *legio II Adiutrix*, amely majd Aquincum állandó helyőrségi csapataként a peltafüles faragványok legjelentősebb pannoniai gyártója lesz, a késő Flavius-korban nem tartozott a germaniai hadsereghez. Egy *vexillatiója* ugyan részt vett a Saturninus-féle lázadás és a vele szövetséges *Chatti* leverésére szervezett *expeditio Germanicában*,³⁵ amelynek során megismerhette az új *tabula ansata*-típust, de minthogy annak alkalmazását még a Traianus parthus háborúját (114–117) követő aquincumi visszatéréséhez képest is megkésve kezdte meg, esetében a motívum csapatmozgatásoktól független átvétele nagyobb valószínűséggel esik latba.

Britannia helyzete más. A szigetre csak Hadrianus uralkodása idején jutott el az új típusú *ansa*-motívum, amelynek legkorábbi alkalmazása – ahogyan arról fentebb már esett szó – az Eboracumból elvezényelt *legio IX Hispana* pótlására érkező *legio VI Victrix* jóvoltából ismert. Utóbbi azonban, úgy tűnik, germaniai állomásozása idején még nem alkalmazta a peltafüles *tabulát*, ezért okkal vetődik fel a kérdés, hogy a csapat kőfaragói nem csak Britanniában kezdték-e alkalmazni az új típusú *ansát*. Minthogy azonban a britanni kőfaragásban nem mutathatók ki előzmények, az egykori alsó-germaniai *legiót* Germania Superior felől érthette el a hatás akár a motívum önálló vándorlása, akár csapatmoz-

³³ ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, 100–105, Taf, 22a; POLITO 1998, 175–176. – Mogontiacum mellett az alsó-germaniai Bonna Claudius-/Nero-kori katonai és civil síremlékeinek frízein jelentek még meg pelta-típusú pajzsok, ott azonban a motívum *ansává* alakulása csak a 3. századtól kezdve dokumentált. Mogontiacum: CSIR D II.5, 121–122: Nr. 23, Taf. 22; CSIR D II.6, 60–63: Nr. 4, Taf. 9. Bonna: CSIR D III.1: 22–24: Nr. 2, Taf. 5–7; CSIR D III.1: 24–25: Nr. 3, Taf. 8–9; CSIR D III.2: 16–17: Nr. 3, Taf. 2–3.

³⁴ STROBEL 1988, 221; MOSSER 2005, 135–142; MOSSER 2014, 201–212; FRANKE 2000b, 200; LŐRINCZ 2000a, 155–156; LŐRINCZ 2000b, 164–165.

³⁵ LŐRINCZ 2000b, 161; FRANKE 2000b, 195–196.

gatások következtében. Az invenció közvetítése szempontjából jelentősége lehet annak, hogy Hadrianus uralkodása alatt a hispaniai *legio VII Gemina* mellett a felső-germaniai *legio VIII Augusta* és – a pelta formájú fület már a századforduló táján is használó – *legio XXII Primigenia vexillatio milliariából* összeállított, 3000 fős expedíciós hadsereg érkezett Britanniába T. Pontius Sabinus *praepositus* vezetése alatt.³⁶ Az *expeditio Britannica* pontos dátuma vitatott,³⁷ de amennyiben a 120-as évek első felében zajlott le, úgy a mogontiacumi *legio XXII Primigenia vexillatiójának* szerepe a peltafüles *tabula ansata* közvetítésében helytálló feltételezés lehet. A *legio VIII Augusta* és a *legio XXII Primigenia* különítményei a későbbiekben is időről-időre felbukkantak Britanniában, lehetőséget nyújtva az innovációk közvetlen cseréjére.³⁸

Amíg a peltafüles *tabulák* britanniai terjesztésében a csapatmozgások jelentőségét komolyan számításba kell venni, addig az egészen biztosra vehető, hogy Daciába a zoomorf típus nem a hadsereg révén jutott el. Ugyanígy a geometrikus típus is másfajta kommunikációs csatornákon keresztül érte el Gallia Belgicát³⁹ és a birodalom egyéb belső tartományait, ahol kőfeliratok füleként nagyobb léptékben csak a szarkofágok elterjedésétől kezdve alkalmazták.⁴⁰ Érdekesség ugyanakkor, hogy a geometrikus peltafület a mellszobrokat a büsztlábbal összekapcsoló névtáblák keretező motívumaként igen korán népszerűvé vált a birodalom belső területein is. A Traianus-kori büsztök még egyszerű, téglalap alakú, profilált táblácskáit már Hadrianus uralkodása alatt felváltották a rendszerint középnyúlvány nélküli peltafüllet ellátott, íves záródású *tabulák*.⁴¹ A büsztök névtábláinak fülein azonban griff-protomék még a zoomorf változatok virágkorának számító Antoninus Pius-korban sem bukkantak fel.⁴²

3. A ZOOMORFIZÁCIÓ KÉRDÉSE

Az eddigi kutatásban nem alakult ki konszenzus abban a kérdésben, hogy az innováció pillanatában a geometrikus vagy a zoomorf típus előnyt élvezett-e a másikkal szemben. Zingerle szerint a zoomorf motívum a geometrikus *ansából* fejlődött ki.⁴³ Hock szerint ez éppen fordítva történt:

³⁶ CIL X 5829 (Ferentino).

³⁷ OLDENSTEIN-PFERDEHIRT 1984, 425; LE BOHEC 1989, 149–150; FRANKE 2000a, 99; SWAN 2004, 279: 79. j.; BIRLEY 2005, 118, 307–308; PALAO VICENTE 2006, 71: 164. j.; GRAAFSTAL 2012, 123–124; PERRING 2017, 59; GRAAFSTAL 2018, 99–100.

³⁸ KEPPIE 1994, 48–49; KEPPIE 2000, 31: 77. j.; FRANKE 2000a, 99; CASEY 2010, 234; PERRING 2017, 59–60.

³⁹ SPIESS 1988, 274–275; RAEPSAET-CHARLIER 2004, 81–84; HOËT-VAN CAUWENBERGHE 2007, 49–51, 54–56.

⁴⁰ Galliai szarkofágok: Esp. Rec. I. 231: N° 308=CIL XII 1703 (Venterol, Gallia Narbonensis); Esp. Rec. II. 302–303: N° 1402=CIL XIII 1142 (Poitiers, Aquitania); Esp. Rec. III. 29: N° 1774=CIL XIII 2117 (Lyon, Lugudunensis); galliai síremlékek feliratos blokkjai: Esp. Rec. IV. 50: N° 2845 (Sens, Lugudunensis); Esp. Rec. IV. 197: N° 3112=CIL XIII 3231 (Lillebonne, Lugudunensis).

⁴¹ GOETTE 1984, 94–95; FEJFER 2008, 245. A megnyugtatóan még nem tisztázott rendeltetésű bronz talapzatok peltafüleire: FRANKEN 2002, *passim*, Taf. 28–32.

⁴² E tekintetben csak az esquilinusi Commodus-büsztt (Museo Capitolino, Sala degli Arazzi: inv. 1120) érdemel futó említést, ahol magát a téglalap alakú névtáblát helyettesíti egy griff-fejes amazonpajzs, ennek azonban semmi köze sincs a kőfeliratok pelta alakú *ansáihoz*. Ahogyan azt a mellkép egyéb attribútumai (oroszlánbőr, bunkósbot, a Hesperisek almái) mellett a pelta előtt terdeplő, bőségszarut tartó amazonok is egyértelművé teszik, a szóban forgó kompozícióban a pajzs Hercules Hippolyté királynővel vívott csatáját szimbolizálja. A büsztt teljes irodalmát adja: AMBROGI 2011, 543: 157. j.

⁴³ ZINGERLE 1922–1924, 244–245.

a zoomorf motívum degenerálódása révén születtek meg a geometrikus peltafülek.⁴⁴ Thompson a germaniai szarkofágok geometrikus *ansái* kapcsán Hock véleményét visszhangozza, a korai geometrikus britanniai anyagcsoporttal kapcsolatban nem nyilatkozik.⁴⁵ Nagy Lajos a geometrikus és zoomorf *ansák* egyidejű megjelenésében hitt.⁴⁶

Thompson az invenció helyszínének tekintett Britannia zoomorf

peltafüles táblái közül egy *legio IX Hispana*t említő eboracumi sírtáblát⁴⁷ tart a legkorábbi terméknek – hallgatólagosan a geometrikus típusokat is beleértve – „c. A.D. 120” keltezéssel (2. tábla: 1. kép).⁴⁸ A feliratos tábla egyik oldalán megőrződött zoomorf peltafül stílusa azonban egyértelműen ellentmond egy ilyen korai datálási javaslatnak. Az oldalról összenyomott, álló téglalap alakú fülkébe szorított peltaformát igen nagy vonalakban két egymásnak hátat fordító, tollas nyakú griff-protomé rajzolja ki. A pelta a szokványostól eltérő módon nem íves felével, hanem középníványával, azaz a *protomé* nyakvégződésével csatlakozik a feliratos mezőhöz. A griffek kiforrott, realiztikus képi megfogalmazása a köemléket az Antoninus Pius-kori zoomorf pelták naturalisztikus variáns-sorozatába utalja, onnan nem emelhető ki. Az állati *protomé*kéből komponált *ansa* közvetlen párhuzamai visszafogottabb változatban már Antoninus falánál megjelennek, kiforrott, realiztikus kivitelben pedig Onnum (Halton Chesters) táborának egy Antoninus Pius-kori építési feliratáról (2. tábla: 2. kép) köszönnek vissza.⁴⁹ A kifordított eboracumi *protomé*k ennek megfelelően csak az Antoninus Pius-kori zoomorf peltafülek szélsőségesen organikus variánsaként vehetők figyelembe, előzményeként semmi esetre sem.

Az eboracumi köemlék kényszeredett „c. A.D. 120” keltezése természetesen nem a táblafül vizsgálatán, hanem a sírfelirat értelmezésén alapult, ahogyan erre Thompson „(admittedly atypical) Hadrianic stone”⁵⁰ megjegyzése is utal. Minthogy azonban az Antoninus-kori kőtábla nem lehet későbbi a rajta szereplő feliratnál, az ellentmondás csak a csonkult szöveg újraértelmezésével oldható fel. A *legio IX Hispana* homályos epizódokat is tartalmazó britanniai története⁵¹ – amely így vagy úgy, de a Hadrianus-korban véget ért – csak abban az esetben volna releváns a keltezés szempontjából, ha a sírfelirat címzettje, az észak-italiai Novariából származó, ismeretlen nevű személy aktív katonai szolgálatteljesítés közben hunyt volna el. A sírfelirat megmaradt töredéke

2. tábla – griff-protomékből szerkesztett peltafülek: 1. a *legio IX Hispana* katonájának sírtáblája, Eboracum (RIB 680), 2. a *legio II Augusta* kőtáblája, Onnum (RIB 1428) / Table 2 – peltae composed of griffin protomes: 1. gravestone of a soldier of *Legio IX Hispana*, Eboracum (RIB 680), 2. the stone tablet of *Legio II Augusta*, Onnum (RIB 1428)

⁴⁴ HOCK 1922, 27.

⁴⁵ THOMPSON 1968, 53.

⁴⁶ NAGY 1928, 92.

⁴⁷ RIB 680 (York).

⁴⁸ THOMPSON 1968, 57.

⁴⁹ RIB 2173 (ismeretlen lelőhely Auchendavy-tól keletre), RIB 1428 (Halton Chesters).

⁵⁰ THOMPSON 1968, 57.

⁵¹ A *legio IX Hispana*val kapcsolatos kutatástörténeti összefoglalásra: HODGSON 2021, 98–101, 111–112.

azonban erre vonatkozóan nem tartalmaz információt, ezért ez a korábban hallgatólagosan készpénznek vett tény mégsem tekinthető teljesen magától értetődőnek. A szöveg eddigi értelmezése és a tábla szobrászati megfogalmazása között érzékelhető jelentős időbeli eltérés csak úgy közelíthető egymáshoz, ha a felirat elveszett részében az elhunyt nem aktív katonaként, hanem *veteranus legionis* megjelöléssel szerepelt. Egy késő Traianus-/kora Hadrianus-korban leszerelt katona ugyanis még kényelmesen megérhette a peltafüles feliratok Antoninus Pius-kori nagy konjunktúráját, amikor már javában a *legio VI Victrix* kőfaragóműhelyei gyártották a sírköveket Eboracumban.

Az eboracumi sírkő figyelmen kívül hagyásával kijelenthető, hogy a Flavius-kortól a kora Hadrianus-korig terjedő időszakon belülre keltezhető peltafüles *tabulák* kivétel nélkül geometrikus típusúak. A geometrikus típus alkalmazása az invenció pillanatától kezdve logikus fejleménynek is tűnik. Nehéz ugyanis elképzelni – különösen a klasszikus *tabula ansaták* háromszög- és trapézformájú füleinek a császárkor egészen töretlenül átívelő népszerűségének fényében –, hogy az új *ansatípus* bevezetésekor a pelta geometrikus változatát eleve figyelmen kívül hagyták volna. Emiatt legfeljebb a különböző – geometrikus és organikus – típusok egy időben történő fellépéséről lehetne beszélni. Minthogy azonban a zoomorfizáció tényét a legkorábbi anyagcsoportban nem sikerült kimutatni, a peltafüles *tabulák* alkalmazását a geometrikus vonal folyamatos, Flavius-kortól íródó történetének kell tekinteni. A zoomorf amazonpajzsok e folyamaton belül csak epizódnak, egy viszonylag gyors lecsengésű divathullám termékének tarthatók.

A zoomorfizáció legkorábbi példáját – némiképp meglepő módon – nem Germania Superior vagy Britannia valamelyik felirata, hanem a *limes Alutanus* mentén elhelyezett Praetorium I. (Copăceni) *castellum*ának⁵² építési táblája szolgáltatja, amely nem mellékesen elsőként említi egy *numerus* daciai jelenlétét. A *numerus burgariorum et veredariorum Daciae Inferioris* a 138. február 25. és július 10. közötti időszakon belül, vagyis Hadrianus uralkodásának utolsó fél évében állította tábora építési feliratát.⁵³ A két évvel későbbi (140. január 1–december 9. közötti) kibővítésről egy újabb felirat számol be.⁵⁴ E két feliraton kívül más forrás nem említi a szóban forgó, gyaníthatóan nem etnikai alapon szervezett katonai egységet, így annak sem eredetéről, sem későbbi történetéről nem áll rendelkezésre biztos tudás.⁵⁵ A tábor építési feliratának sorsa sem kevésbé rejtélyes. A *tabula ansata* csak leírásból ismert,⁵⁶ így formailag nem vizsgálható, párhuzamokkal sem vethető egybe.⁵⁷

⁵² A táborra: GUDEA 1997, *92–*93: Nr. 81; MARCU 2005, 143–144.

⁵³ CIL III 13795=ILS 8909=IDR II 587=AÉ 1895, 64; NÉMETH 1997, 113.

⁵⁴ CIL III 13796=ILS 9180=IDR II 588=ILD 152=AÉ 1895, 65. – Tűzvész utáni újjáépítésről lehet szó: KASCHUBA 1994, 134–135; CAȚOI 2018, 303.

⁵⁵ PETOLESCU 1997, 114–115; REUTER 1999, 467–469. Vö. SOUTHERN 1989, 125.

⁵⁶ NAGY 1928, 94–95.

⁵⁷ A tábor építési felirata 1894. nyarán látott napvilágot (Tocilescu 1894, 224–225: Nr. 1.), de fotóját vagy rajzát azóta sem közölte le egyetlen feliratkorpusz, válogatás vagy múzeumi vezető sem, kőszobrászati leírását is mellőzték. Az építési felirat zoomorf *tabula ansatájára* NAGY L. (1928, 94: 90. j.) hívta fel a kutatás figyelmét, bár ő is csak a Museo dell'Impero Romano kiállításában (Terme di Diocleziano) szereplő reprodukciót látta. A NAGY szerint akvarell- (a kiállítási katalógus szerint rajzos [*disegno*]) reprodukcióról azonban képet nem közölt a kiadvány: Catalogo della mostra archeologica nelle Terme di Diocleziano. Bergamo 1911, 143–144. Ugyanígy kép nélkül: Giglio, G. Q. (cura): Catalogo del Museo dell'Impero Romano. Roma 1929, 78: no. 570. Joggal merül fel ugyanakkor a kérdés, hogy a tábor két évvel későbbi kibővítését megörökítő felirat (l. 54. j.) szobrászati megfogalmazása nem azonos-e. – Itt köszönöm meg Constantin Chera (Museul Constanța) segítségét, aki 2011-

Dacia Inferior területén a zoomorf *tabula ansata* csak Praetorium építési feliratának köszönhetően ismert.⁵⁸ A peltafűl használatának sem előzménye, sem folytatása nem dokumentált a tartományban, a geometrikus típust is beleértve. Hadrianus-kori megjelenését ezért külső hatás eredményének kell betudni. Abból a hihető feltételezésből kiindulva, hogy egy 150–200 fős *numerus* nem tudott saját kőfaragóműhelyt fenntartani,⁵⁹ kézenfekvő magyarázatul szolgálna, ha a két tábla a *legio XIII Gemina* műhelyterméke volna. Az apulumi *legio* ugyan a szomszédos Dacia Superior tartományban állomásozott, de az olthévízi tábor (Hoghiz) építési felirata⁶⁰ bizonyítja, hogy egy *vexillatio*ja az Aluta felső folyásvidékén már 130-ban is kivette részét az alsó-daciai erődítési munkálatokból. A feltételezésnek azonban ellentmondani látszik, hogy a *legio XIII Gemina* daciai kőfeliratain egyáltalán nem használta a peltafüles *tabula ansatát*. Az apulumi településkomplexum teljes területéről mindössze egyetlen civil szférából származó, mára elveszett bronztáblácska – talán egy halotti urna tartozéka – bizonyítja a *tabula ansata* geometrikus típusának ismeretét.⁶¹

Kőfaragás terén a zoomorf peltafülekkel ellátott *tabula ansata*-típus egyetlen azonosított daciai gyártója Sarmizegetusa veteráncolonia. A *peace time army* és a környezetükben (*canabae, vici*) működő civil műhelyek termelésének összefonódása ma már tényként kezelendő,⁶² ezért annak lehetősége sem zárható ki, hogy az Aluta menti erődöket kőbe átépítő katonaság civil kőfaragóműhelyeknek szervezett ki bizonyos munkákat. Sarmizegetusa ugyan földrajzilag távol esik a szóban forgó *limesszakasztól*, de veteráncoloniaként szorosan kötődött a hadsereghez. Ezért nem zárható ki, hogy műhelyei katonai megrendeléseket is felvettek. A praetoriumi kőtáblák alapanyaga homokkő,⁶³ e tekintetben érdekes lehet, hogy a Hadrianus-kori Sarmizegetusa kőfaragóműhelyei is még alapvetően homokkövet használtak.⁶⁴ A lényeg azonban az, hogy a praetoriumi építési felirat – bármely műhely terméke is – kijelöli a zoomorf peltafűl megjelenésének lehetséges legkésőbbi időpontját: a késő Hadrianus-kort.

A zoomorf *tabula ansata*-típus kétségekívül Antoninus Pius uralkodási idején élte fénykorát,⁶⁵ elterjedési területe pedig Britannia, Germania Superior és a két Pannonia katonai zónáira szűkít-

ben megpróbált fotót szerezni a bukaresti Muzeul Național de Istorie a României tulajdonában lévő kőemlékről, de ott azt a tájékoztatást kapta, hogy az építési felirat már nincs fotózható állapotban. Köszönet illeti Clotilde D'Amato adattárvezető asszonyt is (Museo della Civiltà Romana, Róma), aki 2012-ben megpróbálta az egykori kiállítás dokumentációjából előásni a XV. (utóbb VIII.) terem fotóanyagát, benne a szóban forgó építési tábla akvarell- vagy rajzreprodukciójával. Sajnálatos módon az ő fáradozását sem kísérte siker.

⁵⁸ Ugyanerről a határszakaszról, a 137. december 10–138. július 10. közötti időszakból (T. Flavius Constans procuratori időszakából) származik Călimănești-Bivolari *numerustáborának* (GUDEA 1997, *91: Nr. 78) két „fecskefarkú” *tabula ansata* keretelésű kapufelirata: CIL III 12601a=CIL III 13793=IDR II 575, vö. KASCHUBA 1994, 120–121: Nr. 54, ill. REUTER 1999, 542: Nr. 174; CIL III 12601b=CIL III 13794=IDR II 576, vö. KASCHUBA 1994, 122: Nr. 55; REUTER 1999, 542: Nr. 175. Három korabeli felirat származik még Rădăcinești táborából: CIL III 12604=IDR II 584 (Hadrianus-kor, évre nem keltezhető); CIL III 12605=IDR 585 (138); IDR II 586 (138).

⁵⁹ Daciában a sírkövek vizsgálata alapján a katonai kőfaragók tevékenységét sem tartja bizonyítottnak: CRINGUȘ 2005, 169. Ez azonban a *legiók* esetében valószínűtlen feltételezés, különösen a korai időkre nézve.

⁶⁰ CIL III 953=IDR III.4, 230=ILD 431 (Olthévíz, Hoghiz). Vö. PISO 2000a, 222; PISO 2000b, 235; MATEI-POPESCU–ȚENEA 2016, 16; ȚENEA et al. 2021a, 11. – A táborra: GUDEA 1997, *66–*67: Nr. 43; ȚENEA et al. 2021a, 10–16: Nr. 1; ȚENEA et al. 2021b, 299–301: Nr. 1.

⁶¹ IDR III.5/1, 476.

⁶² Britannia vonatkozásában: KOLBECK 2018, 1–19, a kőfaragásra vonatkozóan: KOLBECK 2018, 11.

⁶³ TOCILESCU 1894, 224.

⁶⁴ OLTEAN 2007, 184.

⁶⁵ THOMPSON 1968, 53–57.

3. tábla – a zoomorf tabula ansata-típus elterjedése a Római Birodalomban / **Table 3** – geographic distribution of the zoomorphic tabula ansata in the Roman Empire

(Térkép: Lajtos Tamás, Budapesti Történeti Múzeum / Map: Tamás Lajtos, Budapest History Museum)

hető le, eltekintve egy-egy szórványos előfordulástól a birodalom belső területein. Kissé kakukktojás-szerűen csatlakozik az említett északi határtartományok katonai műhelyei mellé Sarmizegetusa városának kőfaragótevékenysége (**3. tábla**).

4. A ZOOMORF TABULA ANSATA TÉRBEN ÉS IDŐBEN

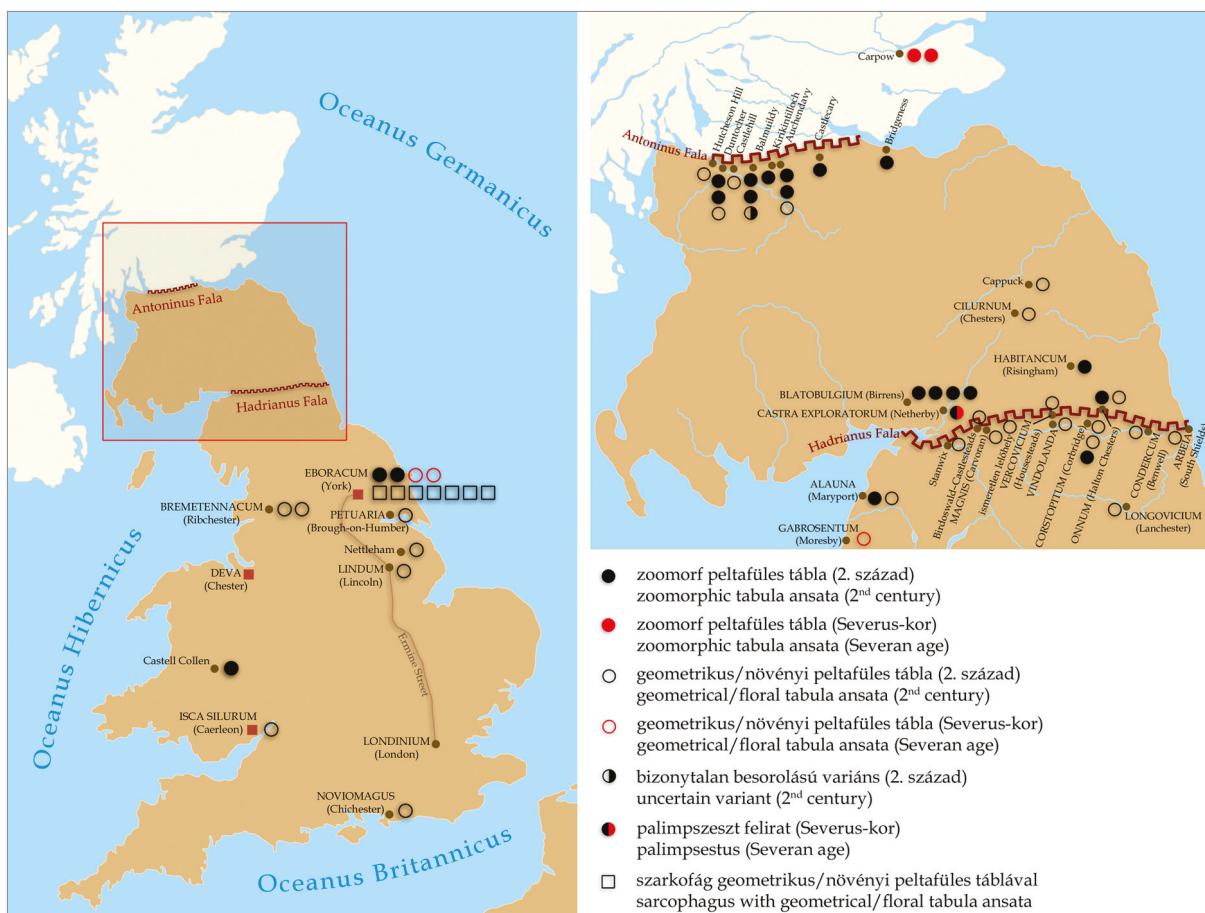
BRITANNIA

A római vizuális kommunikációban a különböző *tabula ansata*-formák a közhírré teendő, vagyis közérdekű feliratok méltó és figyelemfelkeltő keretezésére szolgáltak.⁶⁶ Emiatt a kőfaragóművészet a füles táblákat – a szarkofágtemetkezések szokásának nagyobb arányú elterjedéséig – elsősorban a hadsereg építési feliratai számára rezerválta. Nem véletlen, hogy Antoninus Pius korában a britanniai emlékanyag mennyiségileg és művészi minőségben is a többi provincia fölé nő (**4. tábla**): ez idő tájt ugyanis a mai Anglia és Skócia területén zajlottak a Birodalom legnagyobb léptékű erődítési és újraerődítési munkálatai. Antoninus falának eredetileg 60 darabosra (30 pár) becsült⁶⁷ *distance slab*-sorozatából eddig húsz felirat ismert,⁶⁸ ezek közül hatot faragtak ki zoomorf peltafüllel (**5. tábla: 1-2. kép**). Az állatfejes *ansák* 142/143 táján már teljes ki-

⁶⁶ L. 6. j.

⁶⁷ BREEZE–FERRIS 2016, 23.

⁶⁸ KEPPIE 1979, 3–20; KEPPIE 1998, 72–90.

4. tábla – a peltafüles tabulák földrajzi megoszlása Britanniában / Table 4 – geographic distribution of pelta-flanked tabulae in Britannia (Térkép: Lajtos Tamás, Budapesti Történeti Múzeum / Map: Tamás Lajtos, Budapest History Museum)

forrottságukban jelentkeztek.⁶⁹ A *distance slab*-sorozatot szépen kiegészítik a Hadrianus-fal nyugati előretolt helyőrségeiből (Blatobulgium, Castra Exploratorum) ismert,⁷⁰ valamint a falnál zajló katonai építkezéseknek emléket állító táblák,⁷¹ továbbá a hátország hivatalos (5. tábla: 3. kép) vagy magánfeliratainak állatfejes peltafülei.⁷²

Ugyanakkor, éppen a szóban forgó *distance slab*-sorozat bizonyítja, hogy Antoninus Pius uralkodása kezdetén rendületlenül tovább éltek a háromszög és trapezoidalakú fülek⁷³ – olykor *ansában* elhelyezett mellékfigurával⁷⁴ –, de a teljesen egyszerű, geometrikus amazonpajzsok (5.

⁶⁹ RIB 2139 (Bridgeness), RIB 2173 (ismeretlen lelőhely Auchendavy-től keletre), RIB 2185 (Kirkintilloch), RIB 2194 (Balmuildy), RIB 2203 (ismeretlen lelőhely, talán Duntocher), RIB 2204 (Duntocher). – A Balmuildy erődjének északi kapufeliratából megőrződött öt töredék (RIB 2192) alapján készített elvi rekonstrukció is zoomorf peltafülekkel készült: KEPPIE 1976, 100, Fig.1; CSIR GB I.4, 49: no. 135, Pl. 34; KEPPIE 1998, 95–96: no. 23. Vö. KASCHUBA 1994, 7–8: Nr. 1. – A RIB 2180 (Shirva Farm, Auchendavy) kőtábla kopott peltafüle is talán állatfejben végződik, így: CSIR GB I.4, p. 43; KEPPIE 1998, 93.

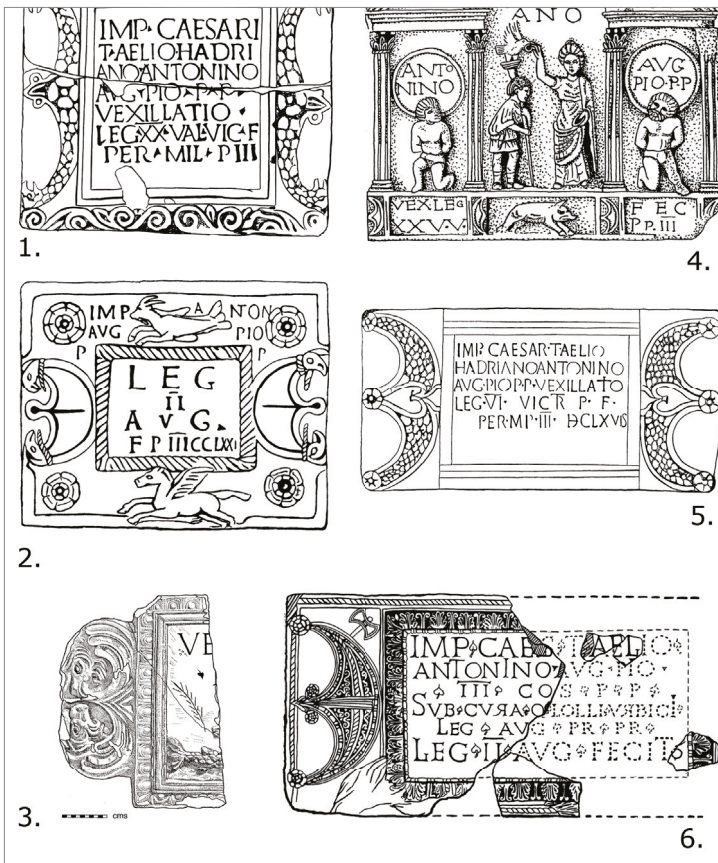
⁷⁰ Blatobulgium (Birrens): CSIR GB I.4, 13–14: nos 29–31, Pl. 11; RIB 3486. L. ehhez: KEPPIE 1994, 47–49, a rekonstrukcióra: 48: Fig. 9. Blatobulgiumból esetleg még két további töredék is ebbe a csoportba tartozhat: CSIR GB I.4, 14: no. 32, Pl. 11.32, illetve CSIR GB I.4, 15: no. 36, Pl. 13.36a–b. – Castra Exploratorum (Netherby): RIB 980 (palimpszeszt: a 219. évben újraszövegették).

⁷¹ RIB 1428 (Halton Chesters).

⁷² RIB 832 (Maryport); RIB 680 (York); RIB 3115 (Castell Collen).

⁷³ RIB 2186 (Cawder House), RIB 2208 (Ferrydyke, Old Kilpatrick).

⁷⁴ RIB 2198 (Hutcheson Hill), RIB 2206 (Old Kilpatrick).

5. tábla – Antoninus Pius-kori peltafüles feliratok Britanniából (138–161) / Table 4 – pelta-flanked inscriptions from Britannia, dated to the reign of Antoninus Pius (138–161): 1. Auchendavy környéke / vicinity of Auchendavy (RIB 2173); 2. Duntocher (RIB 2204); 3. Castell Collen (RIB 3115); 4. Hutcheson Hill (RIB 3507); 5. Castlehill (RIB 2196); 6. Corstopitum (RIB 1148)

kőfaragóinak gyakorlottságáról tanúskodnak.⁸⁰ Mindeközben Hadrianus falánál a *legio VI Victrix* továbbra is a kora Hadrianus-korra jellemző, egyszerű vonalvezetésű peltafüleket gyártotta, valószínűleg jól átgondolt koncepció mentén haladva.⁸¹

A civil szféra legkorábbi peltafüles felirata, amely M. Ulpius Ianuarius *aedilis* nagylelkű építészeti adományának állít emléket a tartomány hátszögében fekvő vicus Petuariensium (Brough-on-Humber) területén, ugyancsak Antoninus Pius korára keltezhető.⁸² Ugyanakkor a kőtábla két

tábla: 4. kép) is.⁷⁵ Ezek mellett időnként egészen fantasztikus, hibrid megoldásokat is alkalmaztak: geometrikus pajzsból növényi szarvba futó vagy madárnyakból virágfejbe átmenő (5. tábla: 5. kép),⁷⁶ sőt, egy tisztán növényi ornamentikából felépülő fültípust (5. tábla: 6. kép) is.⁷⁷

Az Antoninus falánál 142/143 körül alkalmazott *tabula ansata*-típusok virtuóz kiforrottsága az organikus motívumok alapos beágyazottságára utal. Ez a magabiztos rutin a néhány évvel korábbi kőfaragványokról is visszaköszön. Az Antoninus Pius északi háborúját⁷⁸ előkészítő Q. Lollius Urbicus helytartónak⁷⁹ (c.139–142) a két jelentős hadiút, a *Vallum Aelium* által is védett kelet-nyugati irányú Stanegate és a mai Dél-Skóciába vezető egyik fő útőér, a Deer Street kereszteződésében fekvő Corstopitum (Corbridge) erődjében folytatott építkezéseinek alkalmazott, tisztán növényi ihletésű peltafüle a *legio II Augusta*

⁷⁵ RIB 2155 (Castlecary), RIB 3507 (Hutcheson Hill).

⁷⁶ RIB 2196 (Castlehill).

⁷⁷ RIB 2200, Pl. XIX (Braidfield-Duntocher).

⁷⁸ BREEZE–FERRIS 2016, 24–27.

⁷⁹ PIR² L 327; vö. PIR² L 324. BIRLEY 2005, 136–140: Gov. 24.

⁸⁰ RIB 1147 (Corbridge) és RIB 1148 (Corbridge) a 139., illetve 140. évből. Corstopitumból zoomorf *tabula ansata* is dokumentált: CSIR GB I.1, 37: no. 95, Pl. 27.95.

⁸¹ RIB 1460 (Chesters). Vö. KASCHUBA 1994, 25–26: Nr. 11.

⁸² RIB 707 (Brough-on-Humber). A felirat szűkebb datálása Antoninus Pius *consuli* címeinek számától függ. A felirat ezen a szakaszon hiányos, de szimmetrikus szövegelosztás esetén a II., III. vagy akár IIII. *consulság* is szóba jöhet, így a kőtábla a 139. évre, a 140–144 vagy akár a 145–161 közötti időszakon belülré is keltezhető.

patkószerű elemből összeállított *ansája* inkább a kora Hadrianus-kori repertoár hangulatát idézi, az Antoninus Pius-kori katonai műhelyek formavilágától távolabb áll.

Az Antoninus Pius-kor organikus peltafültípusai jól szemléltetik azt a hatalmas utat, amelyet a motívum a kora Hadrianus-kori geometrikus kezdetek óta megtett. Az azonban nem követhető nyomon, hogy ez miképpen történt, mert éppen az e tekintetben legizgalmasabb mintegy másfél évtizedből hiányoznak a biztosan keltezhető leletek, és nemcsak Britanniából, hanem az északi határvidék más tartományaiból is. A zoomorfizáció kialakulásával kapcsolatos egyik forgatókönyv az lehet, amelyben a korábbi kutatás is hitt: eszerint a kora Hadrianus-korban átvett motívum Britanniában önálló életre kelt, a katonai kőfaragóműhelyek kialakították saját variációikat, amelyeket aztán a britanniai és germaniai katonaság gyakori interakciói révén visszafecskendeztek a kontinensre. Ebben az esetben a zoomorf típus viszonylag gyorsan végigfutott az északi határvidék mentén, és ahol fogadókészségre talált, ott megvetette a lábát. Alkalmazása a Hadrianus-kor végén már Dacia Inferior területén is magától értetődő volt. A másik elképzelhető forgatókönyv szerint Germania Superior, azon belül Mogontiacum maradhatott továbbra is a motívum fejlődésének központja, onnan sugároztak ki az innovatív megoldások akár több hullámban is Britannia és a dunai provinciák irányába. Mindkét scenárió esetén komoly közvetítőszerep hárulhatott a felső-germaniai csapatokra, amelyek közül legkésőbb 126 táján a terjesztésben kulcsszereplőnek tartható *legio XXII Primigenia* és a feliratállításban hírhedten inaktív⁸³ *legio VIII Augusta* is megfordult Britanniában Hadrianus feltételezett, de a brit kutatás által egyöntetűen még el nem ismert háborújában.⁸⁴

Az a korábban népszerű tézis, miszerint a Q. Lollius Urbicus által Britanniában kényszer-sorozott, és a 2. század folyamán kizárólag az Odenwaldlimes mentén állomásoztatott *numeri Brittonum* közvetítőszerepet játszottak volna a zoomorf peltafültípus terjesztésében, jó ideje megbukott.⁸⁵ Az Odenwaldlimes menti tornyok és erődök kőperiódusában régészetileg nem igazolható a korábban feltételezett „britanniai építészeti stílus”, és az erről a határszakaszról származó zoomorf peltafülek legközelebbi párhuzamai is a mainzi lelőhelyű példányokban ismerhetők fel. Ennek magyarázata lehet, hogy a kis létszámú *numerusok* nem rendelkeztek önálló kőfaragóműhellyel, ilyen irányú igényeiket a *legio XXII Primigenia* elégítette ki. Ráadásul a zoomorf *tabula ansaták* alkalmazása sem köthető kizárólag a *Brittones numerusaihoz*: ilyen kivitelű kőtáblák az Obernburgban állomásozó *cohors III Aquitanorum equitata c. R.*,⁸⁶ és az oberscheidentali *cohors I Sequanorum et Rauracorum equitata*⁸⁷ számára is készültek. Mindeközben a *numerus Brittonum Elantiensium* számára küldött feliratos táblákon is variálódtak a különféle *ansatípusok*, ahogyan azt a trienzi kiserőd 145–161 közé keltezhető, trapézfüllel keretezett építési felirata is jól szemlélteti.⁸⁸ A zoomorf peltafüles építési táblák Odenwaldlimes menti felülreprezentáltsága a többi felső-germaniai határszakasszal szemben nem a *numeri Brittonum* jelenlétével, hanem az adott

⁸³ OLDENSTEIN-PFERDEHIRT 1984, 397

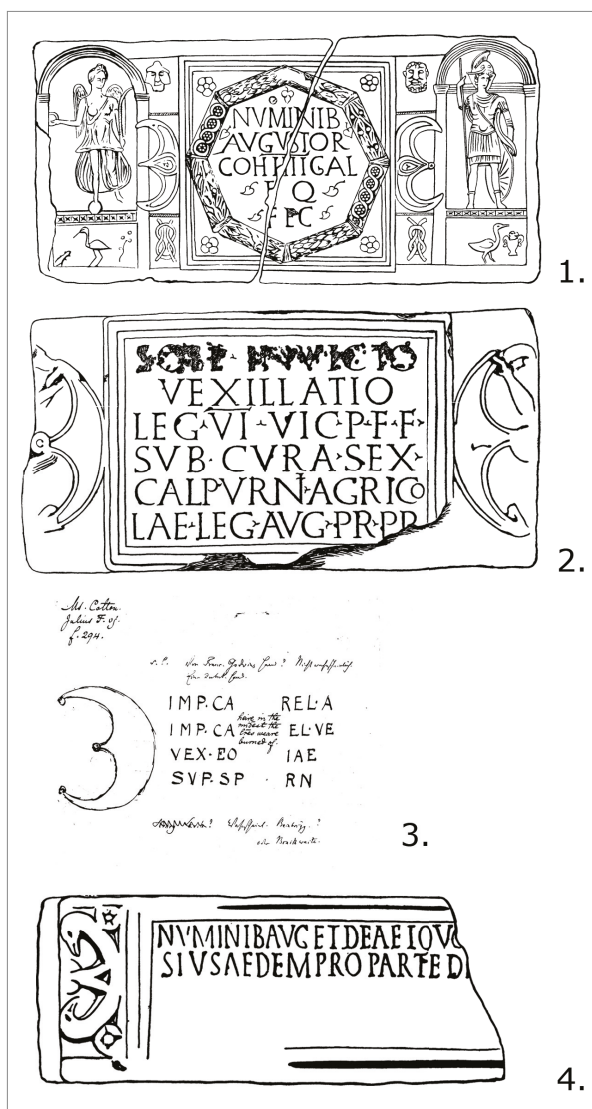
⁸⁴ PERRING 2017, 59–60.

⁸⁵ L. 12. j.

⁸⁶ AÉ 1923, 30=CSIR D II.13, 126: Nr. 201.

⁸⁷ HOCK 1922, 27: Abb. 4.

⁸⁸ CIL XIII 6498=Esp. Rec. Germ. 150–151: N° 229. Vö. KASCHUBA 1994, 70–71: Nr. 33.

6. tábla – britanniai peltafüles feliratok Marcus és Verus társ-császársága idejéből (161–169) / Table 6 – pelta-flanked inscriptions from Britannia, dated to the co-emperors of Marcus and Verus (161–169): 1. Risingham (RIB 1227); 2. Corbridge (RIB 1137); 3. Ribchester (RIB 589); 4. York (RIB 656)

re törekvő szobrászati kompozíció még Antoninus Pius korszakát idézi, a geometrikus peltafülszarvai azonban már hegyben, illetve csőrben zárulnak, a madárfej kialakítására e szűkülő kontúrban belül maradt csak lehetőség.⁹¹ A *legio VI Victrix* egyik *vexillatio*ja Sex. Calpurnius Agricola⁹² helytartósága alatt (a 162–168 közötti időszakban) állított egy feliratot SOLI INVICTO ajánlással Corstopitumban (6. tábla: 2. kép).⁹³ A kőtábla szélei letörték, ennek ellenére a pajzstartó figurák

határvonal Antoninus Pius-kori kőbeépítésével magyarázható, amely a korabeli katonai kőfaragás addigra általánosan elterjedt, sajátos képi megnyilvánulásait is magával hozta.

A zoomorf peltafülszarvai Britanniában mindvégig a katonai kőfaragóműhelyek jellegzetes motívuma maradt, különösen Antoninus és Hadrianus falánál, illetve az utóbbi előretolt helyőrségeiben (Birrens, Netherby), szerényebb mértékben azonban a hátszág katonai táboraiiban is alkalmazták. Érdekességként megemlíthető, hogy miközben mindhárom britanniai *legio* kőfaragóműhelyeinek repertoárjában igazolhatóan helyet kapott a zoomorf peltafüles *tabula ansata*, az mégis csak a *legio VI Victrix* állomáshelyén, Eboracumban terjedt el.⁸⁹ A másik két *legio*táborban (Isca Silurum, Deva), illetve a hozzájuk tartozó polgári település területéről a zoomorf *tabula ansata*-típus egyetlen előfordulása sem adatolt.

Britanniában a zoomorf típus használata Marcus Aurelius és Lucius Verus társuralkodásáig követhető nyomon. A zoomorf peltamotívum visszaszorulásának folyamatát szépen szemlélteti a Habitancum (Risingham) táborában állomásozó *cohors IV Gallorum equitata* NVMINIBVS AVGVSTORVM dedikációjával készült tábla (6. tábla: 1. kép) inkább Marcus Aurelius és Lucius Verus, semmint Marcus Aurelius és Commodus társuralkodásának időszakából.⁹⁰ A mozgalmas, teljes helykitöltés-

⁸⁹ RIB 656 (építési felirat), RIB 680 (sírkő).

⁹⁰ RIB 1227 (Risingham). Vö. JARRETT 1994, 60: no. 29; HOLDER 1997, 18: no. 13; BREEZE–DOBSON 2000, 263; BIGGINS et al. 2014, 48.

⁹¹ A kőtábláról közölt rajzok mellőzik a madárfejet, helyesen I. THOMPSON 1968, 55 és Pl. XXXb.

⁹² PIR² C 249. BIRLEY 2005, 155–157: Gov. 30.

⁹³ RIB 1137 (Corbridge). Vö. RIB 832.

karjai és a griff-fej alja a szakállal még valamennyire felismerhető. Nagyjából ugyanebből az időszakból (161–180) származik a *legio XX Valeria Victrix* egyik termékének töredéke Cappuckból.⁹⁴ A füles tábla érdekessége, hogy a pelta formájú *ansa* nem közvetlenül a feliratos mező keretéhez ízesül, hanem a kettő közé beszerkesztett, sajátos kialakítású katonai *signum*hoz. A pelta pajzsmezejét egy közös szárról kétfelé ágazó borostyánlevélpár tölti ki, a középnyúlvány és a szarvak azonban volutában záródnak. Az Antoninus Pius-kori kőfaragásra jellemző organikus képi világból még megőrződött néhány jellegzetes figura: a *legio* emblémaállata, a vadkan, az amazon-pajzson ücsörgő madár, a semmiben álló virág.

A hátszágban, ahol a zoomorf változat sohasem örvendett a határvidékihez hasonló népszerűségnek, a geometrikus variánsok felülkerekedése még jobban tapintható. Bremetennacum (Ribchester) erődjében egy felső-germaniai lovas *vexillatio* Marcus Aurelius és Lucius Verus tiszteletére állított kőtáblájának⁹⁵ gombban záródó szarvú és középnyúlványú *ansája* már az utat is megmutatja, amely végső soron a teljesen sematikus peltafülek monopóliumához vezet majd (6. tábla: 3. kép).⁹⁶ A ribchesteri aktus arra is rávilágít, hogy Marcus Aurelius és Lucius Verus társcsászársága idején már a felső-germaniai katonaság sem igényelte az organikus peltatípusok használatát.

Marcus Aurelius és Lucius Verus társuralkodásánál későbbi datálási lehetőség mindössze egy eboracumi templomfelirat kapcsán merült fel a NVMINIB AVG formula *numinib(us) Aug(ustorum)* feloldási javaslata, azaz a több császárra történő hivatkozás miatt (6. tábla: 4. kép). A több *Augustus* említése folytán ugyanis nemcsak Marcus Aurelius és Lucius Verus, hanem Marcus Aurelius és Commodus, sőt Septimius Severus és Caracalla társuralkodási időszakuk is szóba került lehetséges gyártási időszakként.⁹⁷ A NVMINIB AVG formula feloldási lehetőségei körül azonban heves vita bontakozott ki. Miután Britanniában ez a formula Antoninus Pius uralkodása idején már biztosan megjelent, J. Mann a *numinib(us) Aug(usti)* feloldás mellett érvelve arra hivatkozott, hogy egy császárnak több *numenje* is lehetett.⁹⁸ Ezzel szemben D. Fishwick a *numinib(us) Aug(ustorum)* feloldást pártolta azzal a magyarázattal, hogy *numenje* csak a már megistenült uralkodóknak lehetett, így az ajánlás valójában nem az élő császárnak, hanem megboldogult elődeinek szól.⁹⁹ Bárhogy is van, annyi biztosan leszögezhető, hogy a formula legfeljebb *terminus post quem* datálóértékkel bír, amennyiben használata Britanniában Antoninus Pius idejétől dokumentált. Arra azonban nem alkalmas, hogy a szóban forgó köemlék gyártási idejét kizárólag a társuralkodási időszakokra szűkítse le. Egyébként a keskeny, álló téglalap alakú fülkébe szorított zoomorf pelta, ha kivételben nem is, de szemléletében a *legio IX Hispana* novariai katonája számára készített, fentebb már részletesen tárgyalt eboracumi sírkövel mutat szorosabb rokonságot.¹⁰⁰

⁹⁴ RIB 2119.

⁹⁵ RIB 589 (Ribchester). STEPHENS (1987, 240) szerint a germaniai *vexillatio* inkább harcoló és nem építő alakulatként érkezett, kőtáblája szövege ebből fakadóan inkább lehet dedikáció, semmint építési felirat.

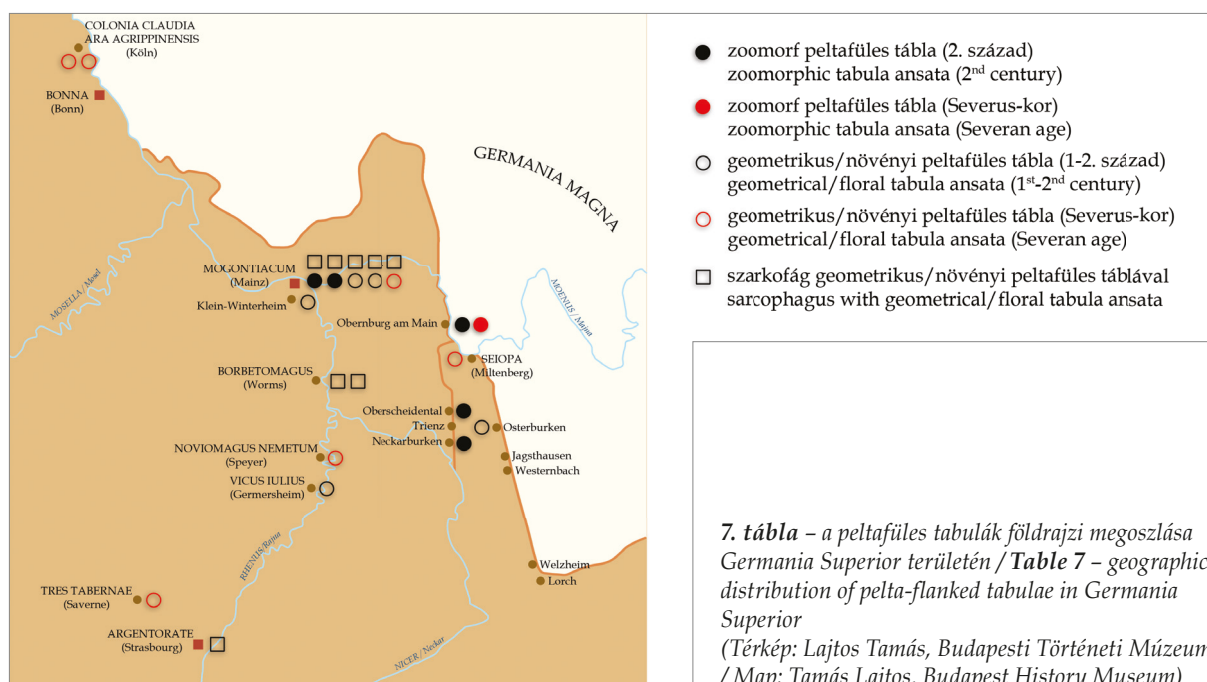
⁹⁶ Ugyanide kívánczik a RIB 3180 (Nettleham) építési felirat is, amely egy Mars Rigonemetis és a *numina Augustorum* tiszteletére emelt *arcusról* emlékezik meg.

⁹⁷ RIB 656=CSIR GB I.3, 1–2: no. 2. A datálási lehetőségekre: CSIR GB I.3, p. 2.

⁹⁸ MANN 1991, 173–177.

⁹⁹ FISHWICK 1994, 127–131, 139, 141.

¹⁰⁰ L. RIB 680 (York). A RIB 656 köemlék leírásakor RINALDI TUFI (CSIR GB I.3, pp.1–2) a *protomékat* lúdféjként határozta meg. A madarak hosszú, vékony nyaka és legömbölyített feje valóban kölcsönöz némi baromfiás külsőt, de az enyhén kampós csőrök nem hagynak kétséget afelől, hogy az eredeti célkitűzés ragadozó madarak kifaragása volt.

A szarkofágok¹⁰¹ nagyobb arányú elterjedésétől kezdve Britanniában bonyolultabb peltafül-kompozíció már csak elszigetelt jelenségként bukkan fel (l. alább).

GERMANIA SUPERIOR

A mogontiacumi kőfaragás feltételezett szerepéről már esett szó a pelta alakú *ansa* invenciója kapcsán. Logikusnak tűnhetne ugyanezen a helyszínen keresni a zoomorf típus gyökereit is, különösen abban az esetben, ha a későbbi britanniai fejlődést germaniai hatásnak tudjuk be. Azonban Britanniához hasonlóan Mogontiacumból is hiányzik még a késő Hadrianus-korba visszavezető láncszem. Az ismert mainzi lelőhelyű, egyértelműen zoomorf példányok egyike sem keltezhető ugyanis Antoninus Pius uralkodásánál korábbi időszakra (7. tábla).¹⁰²

Mogontiacum mellett a Neckar-Odenwald *limesszakaszon* Neckarburken *numerus-* (Ostkastell)¹⁰³ és Oberscheidental *cohortstáborának*¹⁰⁴ építési feliratai igazolják a zoomorf változat elterjedtségét Antoninus Pius uralkodási idején (8. tábla: 1-2. kép). A fa-föld szerkezetes táborok kőbe építését célzó program¹⁰⁵ keretében készült építési táblák azonban arról is vallanak, hogy a peltafül mellett alkalmazott „fecskefarkú” *ansatípusok* túlsúlyban maradtak..

¹⁰¹ Britanniai peltafüles szarkofágok egyelőre csak Eboracumból ismertek: RIB 675; RIB 678; RIB 687; RIB 3202; CSIR GB I.3, 44: no. 67, Pl. 20.67; CSIR GB I.3, 44: no. 68, Pl. 20.68; CSIR GB I.3, 45: no. 69, Pl. 20.69.

¹⁰² CSIR D II.7, 144–145: Nr. 224, Taf. 106,1: Frenz a 100–150 közötti időszakon belülre keltezte a felirattöredéket. Azonban az első sor kiegészítésére javasolt, plauzibilis IN HONOREM DOMVS DIVINAE formula Germania Superiorban Antoninus Pius uralkodása előtt nem volt használatban (RAEPSAET-CHARLIER 1975, 241–242, vö. CIL XIII 7458), ezért a feliratos tábla keltezésének alsó határa a 138. évnél húzható meg. Az újonnan javasolt datálás: 138–161. CSIR D II.7, 145: Nr. 225, Taf. 106,2: a felirat fülének zoomorf szarva az Odenwaldlimes griff-ábrázolásaival szembeötlő hasonlóságot mutat, emiatt Frenz a 2. század derekára keltezte. Az Antoninus Pius-kori datálás ebben az esetben teljes mértékben elfogadható.

¹⁰³ CIL XIII 6490. Vö. KASCHUBA 1994, 64: Nr. 29; REUTER 1999, 445: Nr. 17.

¹⁰⁴ Esp. Rec. Germ. 143: no. 216=CIL XIII 6500; HOCK 1922, 27: Abb. 4.

¹⁰⁵ KASCHUBA 1994, 64: 280. j.

A britanniai fejlődésmenethez hasonlóan Germania Superior katonai kőfaragásában is csak Marcus Aurelius és Lucius Verus társuralkodásáig mutatható ki a zoomorf peltafűl használata. Az Obergermanisch-Raetische Limes-menti *castellum*ok közül az Obernburg a. M. („Nemaninga”) táborának 162. évre keltezhető építési tábláján ábrázolt zoomorf *ansa* tekinthető a felső-germaniai katonai kőfaragás utolsó, ismert példányának (8. tábla: 3. kép).¹⁰⁶

Antoninus Pius uralkodása végén kezdődött, majd Marcus Aurelius idején folytatódott és fejeződött be a Neckar-Odenwald *limes*szakasz szerepét átvevő, mintegy 30 kilométerrel keletebbre meghúzott Vorderer Limes kiépítése.¹⁰⁷ Az új határszakasz mentén azonban a zoomorf peltafűl használata már azokban a táborokban sem dokumentált, amelyek eleve kőből épültek (Osterburken, Jagsthausen, Lorch).¹⁰⁸ A geometrikus változatot is mindössze egyetlen, az osterburkeni *cohorstábor* *principiájában* talált centuriális kő, a *legio XXII Primigenia* pontosan nem keltezhető terméke képviseli.¹⁰⁹

A Vorderer Limes keleti folytatásaként kiépülő Raetischer Limes¹¹⁰ táboraiából és településeiről a peltafüles *tabula ansata* alkalmazása már

egyáltalán nem ismert. A raetiai kőfaragásban előzmény nélküli *ansatípus* geometrikus változatai majd csak a szarkofágtemetkezések elterjedésével, germaniai hatásra¹¹¹ jelennek meg a helyi művészetben.¹¹²

8. tábla – zoomorf tabula ansaták az Odenwaldlimes táboraiából / Table 8 – zoomorphic tabulae ansata from the Odenwaldlimes camps: 1. Elztal-Neckarburken (CIL XIII 6490) – © Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg. Fotó / Photo: Ortolof Harl; 2. Oberscheidental (CIL XIII 6500) – © Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg. Fotó / Photo: Ortolof Harl; 3. Obernburg am Main (CIL XIII 6498) Nem méretarányos / Not in scale

¹⁰⁶ Esp. Rec. Germ. 194: no. 314=CSIR D II.13, 126: Nr. 201, Taf. 74,201.

¹⁰⁷ SOMMER 2011, 160, 174; WESCH-KLEIN 2012, 117–118.

¹⁰⁸ FILTZINGER 1986, 351–353, 433–434, 468–470.

¹⁰⁹ Összesen három centuriális kő bizonyítja a mogontiacumi *legio XXII Primigenia* építőcsapatának részvételét Osterburken *cohorstáborának* kiépítésében: WESCH-KLEIN 1988, 709–711. A három kő közül egy peltafülű, egy másik trapéz alakúval készült, a harmadik példány töredékessége miatt nem vizsgálható. Minthogy az osterburkeni *cohorstábor* eleve kőből épült (FILTZINGER et al. 1986, 468–470), a kváderek felhasználására már akár az *ex nihilo* építkezés alkalmával sor kerülhetett, bár a bizonytalan lelőköörülmények miatt az építőkülönítmény későbbi közreműködése sem zárható ki. A mogontiacumi építőcsapatok részvételének fényében mindenesetre nem meglepő, hogy Pompeius Iuvenalis *centuriája* peltafüles építőkövet használt. A szóban forgó kváder szélei sérültek, a szarvvégződés kialakítása ezért nem vizsgálható, de a kömlektípus jellegzetességei és analógiái alapján biztosra vehető a geometrikus lezárás. – A Vorderer Limes menti Miltenbergből ismert még egy votív szoborcsoport, amelynek talapzatán geometrikus-növénny kialakítású peltafülek keretezik a feliratos mezőt: CIL XIII 6597. Ez a kömlektípus azonban már a Severus-kor terméke, a *limes*építkezéshez nem kapcsolódik.

¹¹⁰ SOMMER 2012, 139–142; WESCH-KLEIN 2012, 119.

¹¹¹ NUBER 1991, 102.

¹¹² HOËT-VAN CAUWENBERGHE 2007, 56: 38. j.

A 2. század utolsó harmadától a motívum fejlődési irányát a komoly előzményekkel bíró Germania Superior régi *limes*vonalán belül is a geometrikus változat határozza meg. Ekkortól kezdve a fültípus szepulkralis emlékeken, elsősorban szarkofágokon tűnik fel,¹¹³ építési feliratok tartozékaként már csak ritkán alkalmazott motívum.¹¹⁴

PANNONIA

Ahogy arról már történt említés, az egyik legkorábbi peltafüles építőkő a vindobonai *legiotábor*ból ismert (9. tábla: 1. kép). Vindobonában a peltafüles 2. századi tovább élését, egyben a zoomorf típus ismeretét és használatát egy a késő római korban a polgárvárostól délre létesített temetőben másodlagosan felhasznált építési tábla töredékei bizonyítják (9. tábla: 2. kép).¹¹⁵ A 19.

századi osztrák kutatás a táblatöredékek és az ugyancsak építőanyagként újrahasznosított Kyknos-relief rendeltetését különféle képpen értelmezte,¹¹⁶ Zingerle végül egy síremlék tartozékaként határozta meg.¹¹⁷ A mai kutatás az építési tábla- és relieftöredékeket már inkább egy városon kívül működő, középső császárkori szentély újrahasznosított elemeinek tartja.¹¹⁸ Ahogy azt

9. tábla – peltafüles táblák Pannonia Superior területéről / Table 9 – pelta-flanked tablets from Pannonia Superior: 1. Vindobona (Lupa 4791) – © Wien Museum. Fotó / Photo: Birgit und Peter Kainz; 2. Vindobona (Lupa 5918) – © Kunsthistorisches Museum. Fotó / Photo: Ortolf Harl; 3. Odiavum (AÉ 2010, 1243) – © Kuny Domokos Megyei Múzeum / Kuny Domokos County Museum. Fotó / Photo: Ortolf Harl; 4. ismeretlen lelőhely / site unknown (Lupa 5680) – © Kuny Domokos Megyei Múzeum / Kuny Domokos County Museum. Fotó / Photo: Ortolf Harl
Nem méretarányos / Not in scale

¹¹³ Szarkofágok: CIL XIII 6811=CSIR D II.6, 129–130: Nr. 95, Taf. 62; (Mainz); CIL XIII 6956=CSIR D II.5, 270: Nr. 166, Taf. 115 (Mainz); CIL XIII 7032= CSIR D II.6, 130–131: Nr. 96, Taf. 63 (Mainz); CIL XIII 7076= CSIR D II.6, 131: Nr. 97, Taf. 63 (Mainz); CIL XIII 11882= CSIR D II.6, 129: Nr. 94, Taf. 62 (Mainz); CIL XIII 6251=CSIR D II.10, 112–113: Nr. 67, Taf. 69 (Worms); CIL XIII 11709a=CSIR D II.10, 113: Nr. 68, Taf. 70 (Worms); CIL XIII 11633= Esp. Rec. VII. 158–159: № 5518 (Strasbourg). Sírépítmény blokkja: Lupa 26763 (Speyer); Lupa 27840 (Saverne). – A szepulkralis alkalmazási kör kapcsán érdemelnek említést a szomszédos Germania Inferior portrémedaillonos síroltárai, ahol az elhunyt *imago clipeata*-szerű ábrázolása alatt a büszkszobrászatban Hadrianus-kora óta alkalmazott peltafüles tábla is helyet kapott. A Severus-kori síroltártípusra: NOELKE 1996, 83–85, 99: Nr. 7, Taf. 23.2,4 (=AÉ 1927, 67), uo. 99: Nr. 10, Taf. 24.1 (AÉ 1974, 450). Az ábrázolt személyek neve az oltártörzsen futó sírfeliratban szerepel, a peltafüles táblácskákra ennek megfelelően más tartalmú felírás kerülhetett. Masclinia Aquina tábláján vésett feliratnak nincs nyoma, az eredeti, feltehetően festett szöveg nem rekonstruálható. Az Aurelia Gaiana táblácskáján futó rövid, görög nyelvű moralizálás alapján sejthető e táblácskák rendeltetése. Germania Superior egy sírsztéléjén a táblácska ugyancsak az elhunyt mellképe alatt kapott helyet: CIL XIII 5388 (Besançon). Ebben az esetben azonban a peltafüles táblán a sírfelirat (részlete) állt.

¹¹⁴ Dativius Victor-arcus: CSIR D II.3, 78–83: Nr. 94, Taf. 125–128 (Mainz); CIL XIII 6095=CIB 105 (Germersheim). Az utóbbinál alkalmazott, erősen stilizált *ansát* Britanniában Antoninus Pius uralkodásától (RIB 707, Brough-on-Humber) a 3. századig (RIB 648, York) használták.

¹¹⁵ CSIR Ö I.1 24: Nr. 26, Taf. XXVI.

¹¹⁶ ZINGERLE 1922–1924, 229–230.

¹¹⁷ ZINGERLE 1922–1924, 250. Ugyancsak a szepulkralis körhöz sorolta: POLASCHEK 1944, 113 (sírépítmény vagy szarkofág); CSIR Ö I.1 p. 24.: POLASCHEK alapján ugyanúgy. NAGY 1928, 68: Nr. 1. (sírépítmény); KOCH–SICHTERMANN 1982, 323 (talán szarkofágtöredékek).

¹¹⁸ MOSSER et al. 2011, 213–214.

már Nagy Lajos is megjegyezte,¹¹⁹ a vindobonai töredékek stilisztikailag a felső-germaniai építési táblasorozathoz állnak közel. Különösen az obernburgi griffekhez hasonló naturalisztikus megfogalmazás és kidolgozottság szembeötlő, ugyanakkor a vindobonai pelta egymásnak hátat fordító kacsá- vagy inkább hattyúfejekben végződő középnyúlványa már Aquincum felé mutat. A köemlék datálására Zingerle még a 3. század elejét javasolta,¹²⁰ az osztrák kutatás azonban viszonylag gyorsan korrigált, és a keltezését a 2. századra toltá vissza.¹²¹

Felső-Pannoniából a zoomorf variánsok több előfordulása nem ismert (**10. tábla**).¹²² A *legio XIII Gemina*, amely már a 2. század elején is használta, a jelek szerint nem honosította meg az új típusú *ansát* Carnuntumban sem ideiglenes tartózkodási ideje alatt (97–101), sem a későbbiekben (114/118-tól kezdve), állandó helyőrségi csapatként.¹²³ Carnuntumban és *territoriumán* még a szarkofágtemetkezés elterjedése sem nyitott utat a peltaformájú *ansa* alkalmazásának.¹²⁴

Brigetióban több téglabélyeg-típus és egy kváderkő bizonyítja a *legio XIII Gemina* egy építőkülönítményének részvételét a *legiotábor* építésében.¹²⁵ A jelek szerint azonban a pelta alakú *tabula*-fűlnek sem ekkor, sem a későbbiek során nem sikerült erős gyökeret eresztenie a brigetiói kőfaragásban. A peltafülek látszólagos hiányának magyarázata lehet, hogy Brigetióból alig ismertek katonasághoz köthető építési feliratok,¹²⁶ amelyeken a különböző *tabula ansata*-típusok a legnagyobb valószínűséggel bukkanhatnak fel. Ugyanakkor figyelmeztető jel, hogy a peltafülek a helyi kőfaragásban a szarkofágtemetkezés elterjedését követően sem játszottak jelentős szerepet,¹²⁷ bár a sírládák megjelenése

¹¹⁹ NAGY 1928, 82.

¹²⁰ ZINGERLE 1922–1924, 250.

¹²¹ POLASCHEK 1944, 111, 113; CSIR Ö I.1. p. 24.

¹²² Ausztriában a grazi Universalmuseum Joanneum őriz még egy érdekes, vésett szöveget nem tartalmazó márványtáblát (Lupa 8362), amelyen a *tabula ansata* griff-fejes pelták alkotják. L. ZINGERLE 1922–1924, 243–244. A kőtábla érdekessége, hogy a szöveges mező keretéhez kapcsolódó zoomorf peltafülek más-más variánst képviselnek. A *tabula* bal oldalán naturalisztikusan kifaragott griff-*protomé* láthatók, amelyeket csak a középnyúlvány kapcsol össze, a nem létező pajzstestet pedig egyetlen rozetta helyettesíti. A jobb oldali példány ezzel szemben konzekvensen őrzi geometrikus pajzsszerűségét, közepén a rozettával. Zoomorf voltát csak a szarvak végződése tárja fel. A kőtábla márvány alapanyaga és ismeretlen lelőhelye több kérdést is felvet. A köemléket a grazi őrzési hely alapján feltételezett karintiai, esetleges szlovéniai provenienciára az ottani márványbányákhoz kapcsolhatná, és ily módon – bizonyos mértékű helybeni kőfaragótevékenységet feltételezve – valamilyen bányaműhely árumintájának lehetne tekinteni. Ez megmagyarázná a két peltafül – a Felső-Germaniára és Felső-Pannoniára jellemző naturalisztikus, illetve az Alsó-Pannoniában kedvelt geometrikus testű-zoomorf szarvú változat – nyilvánvaló különbözőségét. Ugyanakkor a zoomorf peltafülekkel ellátott feliratok szorosán a hadsereghez vagy legalábbis katonai környezethez kapcsolódnak. Eddigi tudásunk alapján készítésük a határvidéken, helyi alapanyag felhasználásával történt. Vö. KEPPIE 1998, 59. Egy hátszágban működő műhely a hadsereg igényeinek kielégítésére az eddigi ismeretek fényében meglepőnek tűnhet, különösen annak figyelembevételével, hogy márvány alapanyagú építési tábla zoomorf peltafüllel egyetlen szóba jöhető felhasználási helyről (Germania Superior, Pannonia Superior) sem ismert, Noricumot is beleértve. Márvány alapanyag felhasználásával készült zoomorf *tabula ansata* csak Sarmizegetusára jellemzők, ám azok helyi, bukovi alapanyagból és alapvetően nem a hadsereg megrendelésére készültek.

¹²³ MOSSER 2005, 135–136.

¹²⁴ BESZÉDES 2020, 40.

¹²⁵ A téglabélyegekre: MOSSER 2014, 208; DOBOSI–BORHY 2022, 140–141. A trapéz alakú *ansával* ellátott építőkő-felirat: RIU 505.

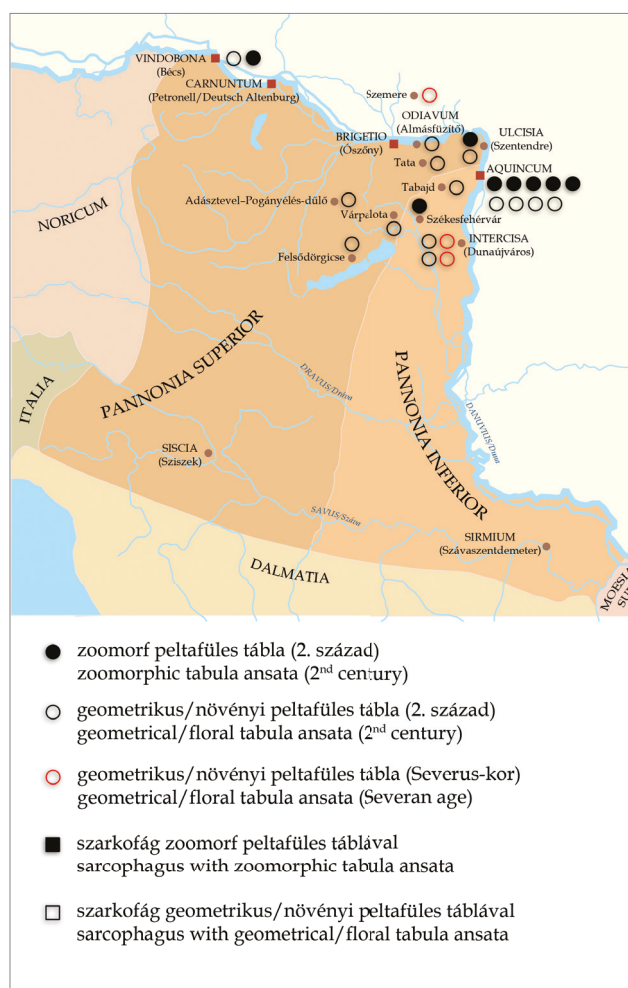
¹²⁶ RIU 498. Idesorolható még: BORHY 2006, 171: Kat. 247. Mindkét tábla rendkívül hiányos, előbbi elveszett.

¹²⁷ Mindössze három peltafüllel kifaragott szarkofág ismert Brigetióból: BORHY 2006, 52: Kat. 21(=RIU 602); BORHY 2006, 56: Kat. 24; KOVÁCS–PROHÁSZKA 2008, 144–145: Nr. 4, 150: 2. kép. – Pannonia Superior belsejéből, Paloznak-Hampaszkút lelőhelyéről ismert még egy szarkofág geometrikus peltafüllel: CSIR U VIII 98–99: Nr. 156, Taf. 26, 5.1–5.2. Fedéltípusa elsősorban Brigetióban kedvelt: RIU 590=NAGY 2007, 87–88: Nr. 91; BORHY 2006, 35–36: Kat. 10; 36–37: Kat. 11; 105: Kat. 81; HARL–LÖRINCZ 2002, 37–38: Nr. 40; RIU 529 (Abb. CLVIII); RIU 545 (Abb. CLXVI); RIU 707 (Abb. L); RIU 712 (Abb. LIV). Ugyanez a típus Aquincumban is

több tartomány kőfaragásában meghonosította a pelta alakú *ansa* geometrikus variánsait a korábbi előzmények szerénysége vagy teljes hiánya ellenére is.¹²⁸ Ugyanakkor a környékről ismert néhány peltafüles felirat, amelyek eredete talán brigetiói műhelyre vezethető vissza.

Odiavum táborából, Brigetio keleti szárnyerődjéből származik az az építési felirat,¹²⁹ amelyet az *ala III Augusta Thracum sagittaria c. R.*¹³⁰ állított Antoninus Pius tiszteletére a 150–156 közötti időszakban, alighanem a fa-föld szerkezetes tábor kőbe történő átépítése alkalmából (9. tábla: 3. kép). A tábla jobb oldalán csak a pelta alakú *ansa* felső része őrződött meg egy fölötté lebegő, meztelen, szárnyas alakkal. A pelta megmaradt szarva a szokásostól eltérő módon nem gömbben vagy volutában, hanem konkáv sokszögben végződik, amelyet akár stilizált madár vagy griff-fejként is lehet értelmezni. A konkáv szarvvégződések a kőtábla kifestésekor nyerhették el végleges, zoomorf karakterüket. A peltafül igazi érdekessége azonban az, hogy kifordítva – szarvával és egyenesen levágott végű középnyúlványával – csatlakozik a feliratos mező keretéhez. Ez a megoldás a nyugati tartományokra nem jellemző, Dacia Superior (Apulensis) területén viszont szinte szabállyá vált. Amennyiben az *ala III Augusta Thracum* nem rendelkezett saját kőfaragóműhellyel, úgy a szóban forgó tábla a közeli Brigetióban készülhetett.

A Kuny Domokos Megyei Múzeum őriz még egy közöletlen, vésett felirat nélküli kőtáblát is,¹³¹ amelynek egyetlen megmaradt füle tisztán növényi motívumokból épül fel (9.

10. tábla – a peltafüles tabulák földrajzi megoszlása Pannonia Superior és Pannonia Inferior területén (szarkofágok nélkül) / Table 10 – geographic distribution of pelta-flanked tabulae in Pannonia Superior and Pannonia Inferior (without sarcophagi) (Térkép: Lajtos Tamás, Budapesti Történelmi Múzeum / Map: Tamás Lajtos, Budapest History Museum)

felbukkan: POCHMARSKI 2014, 418: Nr. 15. – Geometrikus peltát tartó Erős egy sírkert sarokelemein: CSIR U VIII 94: Nr. 141, Taf. 29,1.1 (Felsődörgicse). Vö. ERDÉLYI 1974, 197: Nr. 100–102. *Siraedicula* blokkja geometrikus peltafülűl: CSIR U VIII 91–92: Nr. 133, Taf. 27.4 (Adásztevel–Pogányélés-dűlő).

¹²⁸ L. 112. j.

¹²⁹ AÉ 2010, 1243. L. KOVÁCS–LÖRINCZ 2010, 278–279: Nr. 1, Abb. 2.

¹³⁰ LÖRINCZ 2001, 25–26: Nr. 28.

¹³¹ Lupa 5680.

tábla: 4. kép). Az Antoninus Pius-kori katonai kőfaragástól ez az *ansavariáns* sem idegen, ahogyan azt britanniai párhuzamok igazolják.¹³² Az ismeretlen lelőhelyű kőtábla ugyan csak brigetiói gyártmány lehet.

A felső-pannoniai Carnuntum és valamelyest Brigetio esete is azt példázza, hogy egy motívum ismertsége magában véve nem elégséges, elterjedésének és népszerűségének zálogát a befogadó közeg jelenti. Pannóniában a zoomorf *tabula ansata*-típus ezt a befogadó közeget Aquincumban és annak vonzáskörzetében találta meg.

Aquincumban a legszebb zoomorf peltafűl a Dea Syria és más istenségek számára dedikált kapuzat építési tábláját keretezi (*11. tábla: 1. kép*).¹³³ A feliratot a *canabae ma-*

gistereinek neve évre pontosan keltezi, a *consul*nevek feltüntetésének elmaradása miatt azonban abszolút évszám egyelőre nem rendelhető hozzá. A domborműves mellékalakok a kőtáblát a *legio II Adiutrix* Viador utcai építési feliratával rokonítják,¹³⁴ szélesebb kitekintésben az odiavumi tábor fentebb említett kőtáblájával állítható párhuzamba. A feliratos mező felett kialakított, kisebb méretű, de azonos keretelésű táblákra szétosztott szöveg,¹³⁵ valamint a fantasztikusan hibrid peltamotívum a britanniai párhuzamok könnyed virtuozitását idézi, ugyanakkor csalhatatlanul aquincumivá teszi, hogy a letisztult formai kialakítá-

sú pajzstestnek csupán az alsó szarva végződik sasfejen. A felső szarv volutaként tekeredik, majd három szíromban zárul, miközben a középnnyúlvány három hosszúkás levélben egyesül. A motívum erőteljes növényi jellegét tovább hangsúlyozza a pajzstest indaszerű ornamentikája. Ebben a kompozícióban pajzstartó figura nem kapott helyet.

11. tábla – aszimmetrikus szarvokiképzésű zoomorf peltafűlek Pannonia Inferior területén / **Table 11** – zoomorphic peltae with asymmetric ends from Pannonia Inferior: **1.** Aquincum (TitAq 359) – © Budapesti Történeli Múzeum / Budapest History Museum. Fotó / Photo: Komjáthy Péter; **2.** Aquincum (TitAq 792) – © Budapesti Történeli Múzeum / Budapest History Museum. Fotó / Photo: Ortolf Harl; **3.** Székesfehérvár (TitAq 1879) – © Ubi Erat Lupa. Fotó / Photo: Ortolf Harl
Nem méretarányos / Not in scale

¹³² A legközelebb álló kompozíció: RIB 1147 (Corbridge, 139)

¹³³ TitAq 359.

¹³⁴ TitAq 3.

¹³⁵ RIB 3507 (Hutcheson Hill).

A Dea Syria-tábla a konvencionális Severus-kori szakirodalmi keltezéssel ellentétben¹³⁶ – amelynek a felirat tartalmi vonatkozásai és paleográfiai jegyei eleve ellentmondanak¹³⁷ – az Antoninus Pius-kori kőfaragás jellegzetes terméke.¹³⁸

A Dea Syria-kapufelirat mellett két sírtáblasorozat érdemel további említést. Mindkét szériát a *tabula ansatát* tartó Erős-figurák szerepeltetése teszi jellegzetessé, és a peltafülek eltérő szemléletű – aszimmetrikus szarvú és heraldikus elrendezésű – kompozíciója különböztet meg.¹³⁹ A szepulkurális művészetben a fülestáblák pajzsartó Erósai – a szarkofágok elterjedését megelőző időszakban – elsősorban a sírépítmények homlokzati oldalán elhelyezett feliratos blokkok szereplőiként tűnnek fel.¹⁴⁰ A két aquincumi sorozat darabjai is kivétel nélkül nagyobb méretű sírépítményekhez tartoztak.

Az első sorozat első példánya a *legio II Adiutrix* egy ismeretlen nevű *veteranus*ának állított emléket Aquincum valamelyik katonavárosi temetőjében.¹⁴¹ A Lajos utcai, másodlagos lelőhelyű kőtábla jobb oldali *ansájának* felső szarvát jobb kezével, középnnyúlványát pedig baljával egy kontrasztban álló, szárnyas Erős tartja (**11. tábla: 2. kép**). A modernkori újrahasznosítást megelőzően a kőtábla

12. tábla – heraldikus szarvú zoomorf peltafülek Aquincumból: **1.** T. Flavius Magnus centurio sírtáblája (TitAq 955) – © Budapesti Történelmi Múzeum. Fotó: Ortolf Harl; **2.** [M. Annius - -] centurio sírtáblája (TitAq 526) – © Budapesti Történelmi Múzeum. Fotó: Ortolf Harl; **3.** ismeretlen személy sírtáblája (TitAq 853) – © Budapesti Történelmi Múzeum. Fotó: Ortolf Harl / **Table 12** – zoomorphic peltae with heraldic ends from Aquincum: **1.** gravestone of centurio T. Flavius Magnus (TitAq 955) – © Budapest History Museum. Photo: Ortolf Harl; **2.** gravestone of centurio [M. Annius - -] (TitAq 526) – © Budapest History Museum. Photo: Ortolf Harl; **3.** gravestone of an unknown person (TitAq 853) – © Budapest History Museum. Photo: Ortolf Harl
Nem méretarányos / Not in scale

¹³⁶ Így legutóbb: TitAq I. p. 319.

¹³⁷ VITTINGHOFF (1971, 299–318) hozzászólása óta vitán felül áll, hogy az építési feliraton megörökített üzlet a *canabae* illetékességébe tartozik, függetlenül attól, hogy a kőlap a polgárvárostól keletre került elő, és függetlenül attól, hogy SZILÁGYI J. (1945, 456–457) ugyanott megtalálni vélte a táblához tartozó építményt is. A *canabae*-szervezet bizonyos területeken akár a tetrarchia koráig fennmaradhatott, Pannoniában azonban a Severus-kor elejére minden érintett településen megszűnt: KOVÁCS 1996–1997, 60; KOVÁCS 2000A, 39–56; KOVÁCS 2001, 42–66. A felirat tartalmi vonatkozásai mellett a felirat paleográfiai ismérvei is az Antoninus Pius-kori keltezés mellett szólnak. E tekintetben különösen az NO és ON ligatúrák alkalmazása árulkodó, amelyek aquincumi, illetve Aquincum környéki feliratokon kizárólag a 2. század első felében tűnnek föl: RIU 1122, RIU 1499.

¹³⁸ Tartalmi és paleográfiai megfontolások alapján már ebbe az irányba korrigált: FEHÉR 2014, 16: 1. j.; FEHÉR 2015, 28. Az általa javasolt datálás a 2. század második fele, a *canabae*-szervezet megszűnése előtti időszak.

¹³⁹ Táblatartó Erősokra: WILLER 2005, 42–45.

¹⁴⁰ Vö. WILLER 2005, 42: 262. j.

¹⁴¹ SZILÁGYI 1940, 4, 2. és 8. kép=TitAq 792=CSIR U IX 66–67: Nr. 53, Taf. 14.2. – A sírtábla az óbudai Lajos utcából, de nem régészeti kontextusból származik.

feliratos mezejének keretét, valamint az amazonpajzs felületét az íves oldal és a keret által bezárt sarkokban elhelyezett rozettákkal és a pajzstartó Erős alakjával egyetemben durván levésték. A csonkolt felület ellenére az anyagközlő, Szilágyi János még határozottan felismerni vélte az alsó szarv végződésének madárfejszerű kontúrját. Szilágyi a feliratos blokkot a Traianus-korra keltezte.¹⁴² Az általa igen korainak tartott HÍC S(itus) EST formula alkalmazása a dunai provinciákban Hadrianus korára nagyjából valóban kikapott a használatból,¹⁴³ Pannonia Inferior területén azonban szórványos alkalmazásával a kutatás a későbbiekben is számol.¹⁴⁴ A Lajos utcai blokk készítési idejét az aquincumi feliratokpusz a 2. század közepére vagy annál valamivel korábbi időpontra keltezi.¹⁴⁵

A tartományközponttól északra fekvő Ulcisiából ismert a sorozat egy másik darabja, amely publikálatlanul veszett el, csak az *ansájáról* maradt fenn egy igen szűkszavú leírás.¹⁴⁶ A táblatöredéknek, amelyhez csonkult szövegrészlet is tartozott, csak a jobb oldali amazonpajzsa őrződött meg. Ennek felső szarva griff-fejben, az alsó gömbben zárult. Az *ansa* felső szarvát bal kezével, középnnyúlványát jobbjával szárnyas Erős tartotta.

Aszimmetrikus szarvú peltafüls gyanítható még egy székesfehérvári őrzési helyű, rossz állapotú felirattöredék jobb oldalán is.¹⁴⁷ Ebben az esetben a lépő, pajzstartó Erős – az ulcisiai példányhoz hasonlóan – ugyancsak jobb kezével tartja az amazonpajzs középnnyúlványát, miközben baljával a kiszélesedő, felső szarvvégződés (griff-fej?) felé nyúl, mintha szárát markolna alatta. A töredékes feliratból kibetűzhető DOMO *ablativus originis* egy Aquincum *territoriumán* kívül született, jó eséllyel külföldi (katonai?) személyre utal.¹⁴⁸ A feliratos blokk töredéke a legtöbb székesfehérvári lelőhelyű köemlékhez hasonlóan Aquincumból vagy az attól délre húzódó *limesszakaszról* kerülhetett a középkori koronázóvárosba.¹⁴⁹

Az aquincumi peltafüles sírtáblák második csoportja a fent bemutatott daraboktól független sorozatot képez (12. tábla: 1–3. kép).¹⁵⁰ Erre utal a zoomorf pelták szimmetrikus, heraldikus kompozíciója és a szárnyatlan pajzstartó Erősök¹⁵¹ szerepeltetése,

¹⁴² SZILÁGYI 1940, 4.

¹⁴³ Vö. REUTER 1999, 508: 758. j. – Szilágyi az „i longa” alkalmazását is a felirat korai ismervének tartja, Aquincum esetében azonban a hosszú hangzó betűképi megfogalmazása szűkebb datálásra nem alkalmas. L. FEHÉR 2007, 411–412; FEHÉR 2014, 35: 97. j.

¹⁴⁴ A szakirodalomban a Hadrianus-kornál egyértelműen későbbre keltezett aquincumi és Aquincum környéki feliratok: TitAq 596, TitAq 627, CSIR U IX, 98–99: Nr. 174, Taf. 42. A szórványos tovább élés bizonyítéka lehet még az intercisai lelőhelyű RIU 1150=TitAq 2092 felirat is, amennyiben a 2. sorban szereplő HCS rövidítés HIC EST SITA feloldása helytálló. Így: TitAq V. p. 94.

¹⁴⁵ TitAq II. p. 231. Ezt veszi át CH. ERTEL is: CSIR U IX 66–67: Nr. 53.

¹⁴⁶ A köemlék leírását adja: NAGY 1928, 69: 3. sz. és 89. Meghatározása szerint szarkofág előlapjának a töredéke, ám ez teljesen valószínűtlen. Hasonló félreértelmezést tesz szóvá CH. ERTEL a CSIR U IX 67: Nr. 54, Taf. 14.3 kapcsán.

¹⁴⁷ CIL III 3356=TitAq 1879=RIU 1511.

¹⁴⁸ MÓCSY 1959, 256: Nr. 199.1.

¹⁴⁹ Vö. MÓCSY 1959, 256; ALFÖLDY 1997, 230–231; ALFÖLDY 2004, 41: 13. j. – Székesfehérvár nem rendelkezik római kori városi előzménnyel, területén azonban az ókori területhasználat nyomokban kimutatható. A királyi bazilika alatt *villagazdaságot* sejt: SZABÓ 2018, 17–31. További római kori előzményekre: SZABÓ 2018, 39–71.

¹⁵⁰ T. Flavius Magnus *centurio* síremléke (12. tábla: 1. kép): CIL III 14349³=ILS 9202=TitAq 955=CSIR U IX, 64–65: Nr. 48, Taf. 12.4=KISS 1987, 38: Nr. 94, Taf. 61.5; [M. Annius - -] *centurio* síremléke (12. tábla: 2. kép): TitAq 526=CSIR U IX, 65: Nr. 50, Taf. 13.2–3; ismeretlen személy síremléke (12. tábla: 3. kép): TitAq 853=CSIR U IX, 65: Nr. 49, Taf. 13.1=KISS 1987, 43: Nr. 190, Taf. 70.3.

¹⁵¹ A szárnyatlan, meztelen pajzstartó fiúk is Erősnek tekinthetők: KOCH–SICHTERMANN 1982, 206; vö. MATIJEVIĆ 2009, 46: 14. j.

akik az első sorozat *putto*-szerű alakjaival szemben inkább serdülőkori testarányokat mutatnak. Szoros összetartozásuk mellett szól a profilált párkányzat és az architráv azonos kialakítása is. Az architrávot minden esetben három, rézsűsen egymásra boruló léctag (*fascia*) alkotja. Az erre helyezett, egyszerűen profilált párkányzat után a klaszikus sorrend szerint a fríz következne, ennek helyét azonban a domborműves-feliratos blokk foglalja el. Germaniai sírépítményeken a fríz felirattal történő helyettesítése már az 1. század első felében kimutatható, e szokás hellénisztikus előzményekre megy vissza.¹⁵² Mindhárom köemlék feliratos mezejét sima léckeret, azon belül *cyma*-keret alkotja. A köemlékek *tabulájának* zoomorf peltafület szárny nélküli Erós tartja. A harmadik esetben a pajzstartó egykori jelenlétéről csak bal lábfeje törésvonal mellett megőrződött maradványa tanúskodik. Az első sorozat mellékalakjaival szemben, akik feladatukra összpontosítva a pelta felé fordulnak, és mindkét kezükkel a pajzs megzabolázásán munkálkodnak, a második sorozat Erós-alakjai szembefordulnak a nézővel, és az *ansát* csak egy kézzel, szinte hanyagul tartják. A két vizsgálható Erós-alak lépő mozdulatot tesz.

A sírfeliratok közül tartalmilag kettő értékelhető, ezek mindegyike többszörösen áthelyezett *centuriók* számára állít emléket.¹⁵³ A [M. Annius - - -] *centurio* sírépítményéhez tartozó kőtábla eredeti szélessége 350–380 cm (~12–13 római láb) lehetett.¹⁵⁴ Magassága (75 cm) és vastagsága (23 cm) nagyjából megegyezik T. Flavius Magnus *centurio* feliratos blokkjának méreteivel (72, illetve 26 cm). A feliratot hordozó, egy kaptafára készült kőblokkok ép állapotukban a teljes *siraedicula* szélességét is meghatározták. Erre utal a tény, hogy a kőlapok oldalsó, rövid síkját is reliefek díszítik, amelyek alatt a profilált homlokzati párkányzat és az architráv folytatása látható.

¹⁵² CSIR U IX, 123, 165–166. – T. Flavius Magnus *centurio* feliratos blokkjával kapcsolatban felmerült korábban az az ötlet (Visy 1985, 633), hogy eredetileg az intercisai RIU 1107=TitAq 2090, RIU 1169=TitAq 2144 és RIU 1175=TitAq 2103 feliratos architrávok alapján elképzelt, keleti típusú sírkamrákhoz hasonló sírépítmény részét képezte volna. T. Flavius Magnus feliratos blokkja azonban – a többi hasonló aquincumi köemlékkel együtt – jól beilleszthető a nyugati típusú sírépítmények alkotóelemeinek sorába. Az ilyen blokkok építészeti elhelyezésére rekonstrukciós javaslatot kínál CH. ERTEL: CSIR U IX, 124 Abb. 20. A korábbi elképzélésekkel szemben a tábla fület tartó, szárnyas Erósok sem Kis-Ázsiából, hanem Róma hivatalos állami művészetéből kerültek át az északi tartományok magánsíremlékeire: GABELMANN 1977, 230–231; SPIESS 1988, 275; WILLER 2005, 43: 268. j.

¹⁵³ A *centuriók* csapattestek közötti mozgásához: BIRLEY 1963–1964, 21–33. Hasonló katonai pályafutás Pannoniából még két sírsztéléről (CIL III 13360 [Cibalae], TitAq 1883 [Savaria, vö. TÓTH 2011, 182–183: Nr. 135] és egy Silvanus-oltárkőről (RIU 170 [Scarbantia]) ismert. Poetoviói születésű, külföldön elhunyt, többszörösen áthelyezett *centuriókra*: CIL II 4147, CIL III 6761, CIL XIII 1890.

¹⁵⁴ A nagyméretű síremlékek nem szokatlanok Aquincumban és környékén, vö. ALFÖLDY 2011, 274–275. Germania Inferior területén 4 méternél is szélesebb *siraediculákat* feltételez: WILLER 2005, 138–140: Kat-Nr. 71 (Jünkerath), 196: Kat-Nr. 196 (Nideggen). – Az aquincumi sírépítmények jelentőségét hangsúlyozza a szárnyatlan pajzstartó figurákkal jellemezhető sorozat költségmegjelölő formulája is. [M. Annius - - -] síremléke 8.000, T. Flavius Magnus lényegesen igényesebb kivitelezésű sírépítménye 15.500 *sestertius*ból épült meg. A harmadik feliratról a IIS rövidítés után letört az összeget tartalmazó szövegrész, ez e tekintetben nem vizsgálható. A sírépítmények költségvetése szempontjából érdemes megemlíteni, hogy Domitianus zsoldemelését követően egy *legióban* szolgáló *centurio* éves bevételének becsült összege Septimius Severus újabb intézkedéséig 18.000 *sestertius* lehetett (SPEIDEL 1992, 102: Table. 5). Az aquincumi *centuriók* sírépítményének luxusköltségvetését szépen árnyalja egy eset a korabeli Pannonia Inferiorból. Vetus Salinában egy *benefactor* végrendeletileg 10.000 *sestertius*t irányzott elő (*taxatio*) templomépítésre és kultuszszobor készítésére (CIL III 10305=ILS 7126=RIU 1442). Az örökös, M. Ulpius [- - -] aquincumi lovag nagylelkűsége kifejezésekképpen végül 40.000 *sestertius*ra bővítette az adomány eredeti – szándékosan alultervezett – értékét (*adlargatio*). Ettől függetlenül a 10.000 *sestertius* hihető mértékű felajánlás lehetett egy (kevésbé fényűző) templom és a hozzátartozó kultuszszobor elkészítésére.

A [M. Annius - -] *centurio* és az ismeretlen nevű személy feliratos blokkja alatt kifarragott párkányzat azonos artikulációja mellett a pajzsok és a griff-fejek ábrázolásmódja, utóbbiak cakkos sörénykiképzése együttesen olyan fokú rokonságot mutat, hogy okkal eredeztethetők nemcsak egyazon műhelyből, de akár ugyanattól a mesterkéztől is. T. Flavius Magnus feliratos blokkja ezzel szemben több ikonográfiai különbséget is mutat a másik két köemlékhez képest. Miközben a két szorosabb rokonságban álló köemléken az amazonpajzs íves oldala a feliratos mező léckeretébe ízesülve egészen a *cyma*-keretig nyomakodik előre,¹⁵⁵ addig Magnus kőblokkján az *ansa* gyámtaggal kapcsolódik a léckerethez. További eltérés, hogy az utóbbin szereplő Erős a pelta középníványát tartja a felső szarv helyett. Magnus kőblokkja szobrászati stílusában és kivitelében is eltér a másik kettőtől, magasabb művészi színvonalat képvisel, más műhely termékének tartható. Eltérései talán időbeli különbségre is utalnak, de ez egyrészt nem bizonyítható, másrészt nem lehet jelentős.¹⁵⁶

Az aquincumi anyagcsoport a Britanniában és Felső-Germaniában megismert képnek egy másik kivágatát adja. Míg Britanniában és Felső-Germaniában sok katonai építési felirat látott napvilágot, Aquincumban mindössze egyetlen polgári szférából származó kapufelirat ismert. A Dea Syria-tábla ugyanakkor szépen példázza, miként formált jogot az aquincumi katonaváros vezetése a hadsereg vizuális eszközeinek felhasználására. Nem példa nélküli az eset, hiszen Mogontiacumban az *aedes omnium deorum et dearum* is magánszemélyek költségén épült meg.¹⁵⁷

A szepulkrális körben történő alkalmazás sem kifejezetten aquincumi jelenség, analóg eset Britanniából is ismert.¹⁵⁸ A *tabula ansata*-forma – fülkiképzéstől függetlenül – a különleges vagy legalábbis a köz érdeklődésére számot tartó információk kiemelését szolgáló keretként és a monumentalizálás eszközeként már a korábbi időszakokban is a sírhely jelentőségét hangsúlyozta. Az Antoninus Pius-kori „barokkos” korszellem magától értetődően hozta magával a zoomorf peltafülek felhasználását ebben a körben is. Hasonló sírépítmények számára geometrikus peltafülekkel díszített szöveges blokkok is

¹⁵⁵ Ugyanez a megoldás látható a Dea Syria-táblán is, csak finomabb kivitelben.

¹⁵⁶ Másodlagos lelőhelyről, Várpalotáról ismert még egy sírfelirat (RIU 1415=CSIR U VIII 89–90: Nr. 127, Taf. 23.2), amelynek csak a bal oldali peltafüle őrződött meg. Az *ansa* szarvvégződésesei letörtek, nem vizsgálhatók, PALÁGYI S. (CSIR U VIII p. 90) szerint eredetileg volutában végződhettek. A szarvcsonkokon az aquincumi második sorozatra jellemző cakkos griff-sörény nem érzékelhető. A csonkulás miatt az sem állapítható meg, hogy szerepelt-e pajzstartó figura a kompozícióban, így a köemlék teljes bizonyossággal nem sorolható a fent tárgyalt sorozatok egyikéhez sem. A felirat állítója, L. Barbius [- -] a történeti Phrygia szülöttje volt, azaz Asia vagy Galatia tartományból került Pannoniába. Személyében az aquileiai gyökerű Barbius-kereskedőcsalád *libertus*át ismerte fel: KOVÁCS–OTTOMÁNYI 2017, 73: 16. j. Az elhunyt feltételezett társadalmi helyzete nem valószínűsíti sírkövén a katonasághoz kapcsolódó, zoomorf peltafül alkalmazását.

¹⁵⁷ A feliratot H. G. FRENZ (CSIR D II.7, 144–145: Nr. 224, Taf. 106,1) a 2. század első felére keltezi. A Tiberius-kor óta létező (FISHWICK 1991, 423) IN HONOREM DOMVS DIVINAE formula Germania Superior provinciában a 2. század közepét megelőző évtizedben, Antoninus Pius uralkodásától kezd nagyobb mértékben elterjedni. Mogontiacumban a *consul*nevek által keltezett feliratok közül a 170. évre (*Cethego et Claro consulibus*) tehető a legkorábbi előfordulás (CIL XIII 7270), Germania Superior teljes területét figyelembe véve pedig Antoninus Aemilianus *centurio* (*legio XXII Primigenia*) Saalburgban napvilágot látott, Antoninus Pius uralkodási idejére keltezhető fogadalmi felirata (CIL XIII 7458) tekinthető a pillanatnyilag legkorábbi példánynak. Vö. RAEPSAET-CHARLIER 1975, 241–242; SCHMIDT HEIDENREICH 2019, 41.

¹⁵⁸ RIB 680 (York).

készültek Aquincumban,¹⁵⁹ a jelek szerint konzekvensen pajzstartó Erósok nélkül.¹⁶⁰ Ezek mindegyikéről letört és elveszett a vonatkozó felirat, így társadalomtörténeti összevetésre nem alkalmasak. A feltehetően aquincumi provenienciájú, Tabajd-Pap-dűlő lelőhelyen napvilágot látott példányon¹⁶¹ megőrződött szövegrészlet viszont egyértelműen egy aquincumi *duumvir*nek állít emléket. Ilyen kevés esetszámból messzemenő következtetés természetesen nem vonható le, mindenesetre nem elképzelhetlen, hogy a zoomorf *ansák* katonatisztek, a geometrikus(-növényi) típusvariációkat pedig a civil társadalmi elit síremlékei számára tartották fenn.

Az aquincumi anyagcsoport egyes darabjai szűkebben nem keltezhetők, és objektív tényekkel egyelőre a két sorozat – az aszimmetrikus és heraldikus változat – időbeli viszonya sem tisztázható. Az aquincumi feliratkorpusz a köemlékek tartalmi vonatkozásai és paleográfiai jegyei alapján az ismeretlen *veteranus* Lajos utcai sírtábláját tekinti a legkorábbi,¹⁶² a heraldikus kompozíciókat pedig valamivel későbbi fejleménynek, utóbbiak lehetséges gyártási idejét egészen a Severus-korig kitolva.¹⁶³

Az építészet- és művészettörténeti megközelítés azonban az egész anyagcsoportra vonatkozóan korábbi datálást sugall. Nagy Tibor mindazokat a zoomorf peltafüles aquincumi feliratokat, amelyeken a pajzsot meztelen Erós tartja, a 2. század első két harmadán belülre keltezte.¹⁶⁴ Stiliztikai alapú datálási javaslatának¹⁶⁵ a feliratok formai jegyei (betűkép, a ligatúrák szinte teljes hiánya,¹⁶⁶) és tartalmi részei (*filiatio* és *tribus* feltüntetése, az „EX HS+római szám” költségmegjelölő formula¹⁶⁷) nem mondanak ellent.¹⁶⁸ Ch. Ertel a síremléktípus, illetve a fríz helyét elfoglaló felirat alapján T. Flavius Magnus *siraediculájá*nak építését kifejezetten a 2. század közepét megelőző időszakra datálta.¹⁶⁹

A birodalmi tendenciák figyelembevételével annyi leszögezhető, hogy Aquincumban a zoomorf peltafülek faragása a 130-as években már biztosan megkezdődött, még ha jelenleg egyetlen köemléket sem lehet megbízhatóan ehhez az évtizedhez kötni. Az min-

¹⁵⁹ CSIR U IX 67: Nr. 54, Taf. 14,3; Lupa 10756.

¹⁶⁰ Sírépítmények geometrikus peltafüles kőblokkjai táblatartó Erós-alakokkal a két Germania területéről: WILLER 2005, 138–140: Kat-Nr. 71 (Jünkerath), p. 196: Kat-Nr. 196 (Nideggen), illetve p. 176: Kat-Nr. 153 (Lahr). Galliai példákra l. 40. j.

¹⁶¹ TitAq 1766 (Tabajd).

¹⁶² TitAq II. p. 231: 2. század közepe vagy korábban.

¹⁶³ T. Flavius Magnus síremléke: 2. század (TitAq II. p. 314); az ismeretlen síremléke: 2. század közepe–vége (TitAq II. p. 261); [M. Annius - -] síremléke: 2. század utolsó harmada (TitAq II. p. 31).

¹⁶⁴ NAGY 1971, 118.

¹⁶⁵ A német kutatás kísérletet tett kronológiai természetű következtetések levonására a táblatartó Erósok stiliztikai jegyei, illetve testtartásuk alapján: WILLER 2005, 44: 271. j. Az aquincumi köemlékek között nem áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű, jól keltezhető vizsgálati anyag hasonló jellegű következtetések levonására. Az eddigiek alapján a német megfigyelések nem feltétlenül adaptálhatók.

¹⁶⁶ Vö. Fehér 2014, 16: a Hadrianus-kor végéig a kötésben lévő betűk aránya 2,71% (keves felirat alapján).

¹⁶⁷ A költségmegjelölő formula Aquincumban és környékén jellemzően a 100–150 közötti időszakban állított feliratokon tűnik fel: a RIU S 221, CIL III 3558=TitAq 678, TitAq 805, TitAq 640 sírfeliratok mellett említést érdemel a CIL III 10305=RIU 1442 számú építési felirat (l. 154 j.). A formula szórványosan később is előfordul: TitAq 573 (3. század).

¹⁶⁸ T. Flavius Magnus sírépítményének felirata alapján (CIL III 14349³=ILS 9202=TitAq 955) hasonló kelteztést javasolt: KUZSINSZKY 1900, 49; NAGY 1928, 89; NAGY 1946, 21; SZILÁGYI 1967, 72. Ezzel szemben a markomann háborúk utáni időszakra datálta: BARKÓCZI 1964, 316; ERDÉLYI 1974, 77, 174: 24. j.; FITZ 1980, 358 (innen: VPR II 934–935: Nr. 639).

¹⁶⁹ CSIR U IX, 123, 165–166.

denesetre kizárt, hogy a zoomorf *tabula ansata*-típus Pannonia Inferior megkerülésével jutott volna el a késő Hadrianus-kori Daciába. Az Aquincumban meghonosodó (vagy itt kifejlesztett?), csak egyik szarva helyén állatfejet hordozó *ansatípus*¹⁷⁰ és a helyi sajátságának tekinthető, négy griff-fejes, heraldikus kompozíció közül az előbbi változat tűnik korábbinak, ez lehetett a Hadrianus-kori invenció helyi leképződése. A Dea Syria-felirat fantasztikus *ansája* viszont már arra a geometrikus motívumot mind több organikus elemmel felváltani igyekvő törekvésre is reflektál, amely a 139–140. évi corstopitumi építkezéseken érhető tetten.¹⁷¹ Ugyanakkor a heraldikus kompozíció sem jelenhetett meg sokkal később, hiszen a T. Flavius Magnus sírkövén ábrázolt minimalista változat az Antoninus-fal néhány *distance slab*jéről is visszaköszön.¹⁷² A két aquincumi variáció története tehát nagyjából párhuzamosan haladt.

A zoomorf peltafülek alkalmazásának megszűnési idejét Aquincumban és *territorium*-mán nem jelölik ki szűkebben datálható köemlékek. Annyi bizonyos, hogy a Commodus által elrendelt, és a dunai *limes* Aquincum–Intercisa szakaszán 183/184–185 között kivitelezett *burgus*- és *praesidium*-építési program keretében kifaragott építési feliratsorozat tizenhárom ismert példány¹⁷³ közül mindössze két esetben igazolható peltafül használata, ám ezek a méretükben erősen lecsökkentett, satnya kis pajzsocskák már egyáltalán nem hordoznak organikus jegyeket.¹⁷⁴ Úgy tűnik, hogy legkésőbb a 170-es évek folyamán Pannoniában is kihunyott a zoomorf *tabula ansata*-típus iránti igény, és a geometrikus variánsok váltak egyeduralmukodóvá. A zoomorf peltafüles köemlékek aquincumi gyártása ennek megfelelően legtágabban a 130–170/180 közötti évtizedekre keltezhető, a britanniai és felső-germaniai időrend alapján inkább 170 körüli megszűnési idővel.

Pannonia legkésőbbi peltafüles építési felirata az intercisai Diana Tifatina-templomból származik.¹⁷⁵ A 201/202-re keltezhető felirat *ansája* az amazonpajzs körvonalát már csak indaszerűen adja vissza, mezeje teljesen áttört, rajta keresztül a képmező háttere látszik. A fémművesség kőfaragásra gyakorolt hatását már Nagy Lajos is szóvá tette.¹⁷⁶ Ennek legszemléletesebb példája Elztal-Neckarburkenből származik, ahol a pelta szarvainak állatfejkontúrja még felismerhető, noha a kompozíció maga már inkább övcsatot ábrázol (8. tábla: 1. kép).¹⁷⁷

¹⁷⁰ Az aszimmetrikus *ansavariánsra* Pannonia Inferior területén kívül mindössze két példa ismert: Esp. Rec. II. 195: N° 1200 (Bordeaux), illetve csak rajzon megőrződve: THOMPSON 1968, 56, Pl. XXXIa (Corbridge). A RIB 2194 (Balmuilyd) tábla peltáinak felső szarváról valószínűleg csak leoptak az állatfejek.

¹⁷¹ RIB 1147, RIB 1148.

¹⁷² RIB 2185 (Kirkintilloch), RIB 2194 (Balmuilyd), RIB 2203 és 2204 (Duntocher).

¹⁷³ A sorozatra összefoglalóan: KOVÁCS–PROHÁSZKA 2003, 291–303; KOVÁCS 2008, 125–138; MRÁV 2015–2016, 35–56.

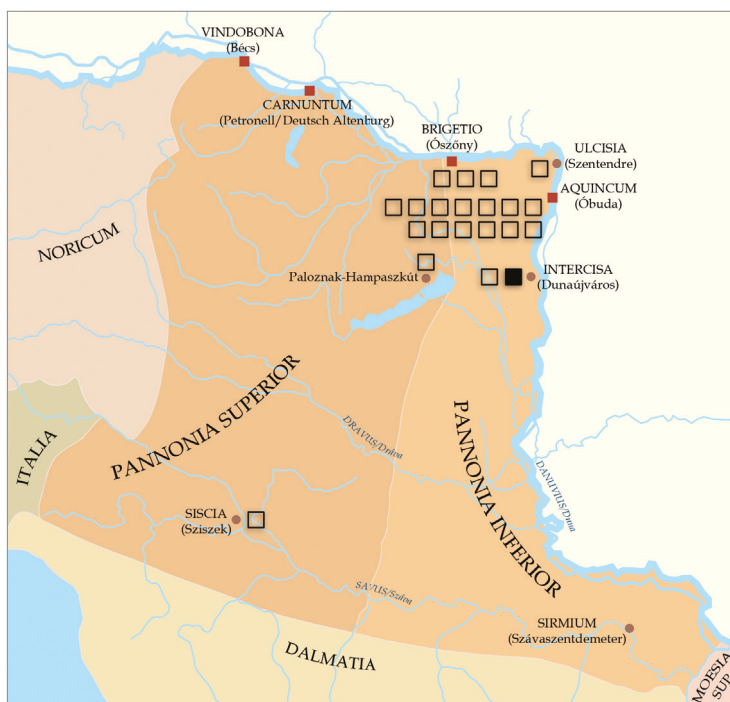
¹⁷⁴ TitAq 1993=RIU 1135 (Dunaújváros); TitAq 935=RIU S 239 (Rákospalota, középkori kontextusból).

¹⁷⁵ TitAq 1997=RIU 1059. – A legkésőbbi, nem szepulkrális rendeltetésű köemlék, amelyen peltafüleket alkalmaztak, a felvidéki Szemeréről ismert. A 229. évben állított császárfelirat (RIU 745) valószínűsíthetően brigetói gyártmány, amelynek *ansáit* a feliratos mező mindkét oldalán két-két volutába csavarodó szarvú, thrák pajzs összeillesztésével alakították ki. Ez a geometrikus változat Britanniától Pannoniáig jól ismert variáns (l. 114. j.), az aquincumi kőfaragásban azonban nem alkalmazott forma.

¹⁷⁶ NAGY 1928, 92–93.

¹⁷⁷ CIL XIII 6490. További példák Britanniából: RIB 678 (York), RIB 687 (York). – THOMPSON (1968, 57) a Castell Collen-i felirat (RIB 3115) *ansája* kapcsán hívta fel a figyelmet a toretika ihlető hatására. A *legio II Augusta* szóban forgó termékének *ansái* valóban inkább egy *lanx* fülkiképzésére emlékeztetnek.

A Diana Tifatina-templom építésein a pelta formájú *ansák* már egy új köemlékcsoport, az Aquincumban a 2. század közepétől fokozatosan elterjedő¹⁷⁸ szarkofágok egyik csoportjának homlokzati oldalán éltek tovább (13. tábla). Amiként annak idején logikusnak tűnt a katonai építési feliratok grafikai elemeinek átültetése a katonatisztek síremlékeinek szöveges blokkjára, ugyanúgy magától értetődő lehetett a különböző *tabula ansata*-típusok átvezetése a szarkofágokra is, amelyek *domus aeterna*¹⁷⁹ értelemben ugyanolyan

13. tábla – a peltafüles szarkofágok elterjedése Pannonia Superior és Pannonia Inferior területén / Table 13 – geographic distribution of pelta-flanked sarcophagi in Pannonia Superior and Pannonia Inferior (Térkép: Lajtos Tamás, Budapesti Történelmi Múzeum / Map: Tamás Lajtos, Budapest History Museum)

utal időbeli sorrendiségre, így pusztán a peltamotívum művészi megformálása alapján az egyes szarkofágok kronológiai szétválasztása nem lehetséges.

Az aquincumi szarkofágok e csoportja a kevés feliratos példány alapján a 2. század vége és a katonacsászárok kora közé keltezhető,¹⁸¹ de ez az intervallum mindkét irányba szélesedhet még. Egy intercisai lelőhelyű, szűkebben nem datálható gyermekszarkofág,¹⁸²

végző lakóhelyként szolgáltak az elhunytak számára, mint a sír-építmények. A zoomorf peltafüles *tabulák* ideje azonban a szarkofágtemetkezések korára lejárt.

Aquincumból jelenleg tizenhárom peltafüles kőláda ismert.¹⁸⁰ A kőládák előlapján alkalmazott peltamotívumok minden esetben geometrikusak, szárvaik voluta- vagy gömbvégződésűek. Az egykor népszerű, organikus változatok emlékét az esetenként a pajzsmezőbe és a felirat kerete és a pelta íve által közrezárt terekbe faragott akantuszlevelek, vagy a szárvak és a középnyúlvány közötti öblök rozetta-díszei őrizték meg. Ugyanakkor a növényi ornamentika alkalmazása vagy mellőzése nem

¹⁷⁸ NAGY 1971, 129.

¹⁷⁹ KAJANTO 1974, 59–69; WALLACE-HADRILL 2008, 39–77.

¹⁸⁰ POCHMARSKI 2014, 415–416, 421–422: Nr. 54–61, 63–64. A Nr. 62. nem szarkofágelőlappal, hanem *siraediculá*hoz tartozó feliratos blokk. További közöletlen szarkofágok az Aquincumi Múzeum gyűjteményéből: AM 94.10.13. (III. Benedek Elek utca – Aquincum-Katonaváros északi temetője); AM 86.11.14. (XIV. Ond vezér útja – a tulajdonos szóbeli közlése alapján Óbudáról származik); AM 2000.7.96 (III. Szentendrei út 101. – Aquincum-Polgárváros déli temetője).

¹⁸¹ A feliratos példányok közül legkorábbinak tartható: TitAq 517¹/799³ (2. század vége). A legkésőbbi: TitAq 536 (katonacsászárok kora). Vö. NAGY 1971, 134.

¹⁸² Lupa 26941.

amely aquincumi vagy legalábbis aquincumi ihletésű gyártmány lehet,¹⁸³ igazolja, hogy egy időben – vélhetően a megadott időintervallum korábbi szakaszában – a sírépítményekről ismert zoomorf *tabula ansatá*val is kísérleteztek a kőfaragók. Az egyetlen ismert példány eltörpülése a birodalom geometrikus peltadíszítésű szarkofágjainak nagy száma mellett viszont arra utal, hogy a kínálat e téren már Aquincum környékén sem találkozott komoly kereslettel.

DACIA SUPERIOR

A Sarmizegetusa *colonia* területén zajló feltárássorozat 1973–1975. évi kampánya során az Aesculapius és Hygieia-templomkörzeten belül egy kőből

épült pódium látott napvilágot, amelynek felületét számtalan márványszilánk borította. A kőfaragóműhelyként azonosított helyiség ismertetése kapcsán elhangzott, hogy a zoomorf *tabula ansatá*val készült kőtáblák gyártása Daciában csak Sarmizegetusára, az ott kifejlődött szobrászati iskolára jellemző (14. tábla).¹⁸⁴ Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy az elmúlt 50 év kutatási eredményei sem árnyalták jobban a képet. Sarmizegetusa mellett még Micia területéről,¹⁸⁵ illetve a *limes Alutanus* mentén fekvő Praetorium táborából ismertek hasonló *tabulá*val készült építési táblák. Praetorium táborfeliratáról már esett szó, ez – egyéb alternatíva híján – feltételelesen a sarmizegetusai műhelyek valamelyikéhez köthető. A *pagus Miciensis* közigazgatási hovatartozása még vitatott,¹⁸⁶ viszonylagos földrajzi közelsége miatt azonban erősen ki volt téve a Sarmizegetusából kisugárzó művészi hatásoknak,¹⁸⁷ így a zoomorf *tabula ansata* ottani felbukkanása nem meglepő fejlemény.

14. tábla – a peltafüles feliratok elterjedése a daciai tartományok területén
 Table 14 – geographic distribution of pelta-flanked inscriptions in the Dacian provinces (Térkép: Lajtos Tamás, Budapesti Történeti Múzeum / Map: Tamás Lajtos, Budapest History Museum)

¹⁸³ A Filatorigáton talált kóláda (POCHMARSKI 2014, 421: Nr. 56) geometrikus peltafüleit idéző és Észak-Pannoniára jellemző fedőtípussal ellátott sisciai szarkofág azonban már a távolsági kereskedelem kérdését is komolyan felveti: MİGOTTI 2013, 194–195: no. II.4.1.

¹⁸⁴ ALICU et al. 1976, 129–132, 140.

¹⁸⁵ IDR III.3, 47 (Vecel/Vețel).

¹⁸⁶ PISO 1995, 72–74.

¹⁸⁷ A miciai kőfaragásra l.: ŢEPOSU-MARINESCU 1979, 155–163; CRÎNGUŞ BALACI 2009, 737–738. A településre: CIONGRADI 2007, 18–19.

A sarmizegetusai emlékcsoportot jelenleg hét zoomorf peltafüles táblatöredék alkotja,¹⁸⁸ egy településről ennél több példány egyetlen britanniai, germaniai vagy pannoniai lelőhelyről sem ismert. A széria egyik sajátja, hogy minden darabja bukovai márványból készült. Hasonlóan nemes alapanyaggal csak a grazi Universalmuseumban őrzött, felemás peltafüles tábla rendelkezik.¹⁸⁹ A sarmizegetusai köemlékek azonban nemcsak alapanyagukban, hanem fizikai kivitelükben is eltérnek a nyugati provinciák termékeitől. Ikonográfiai szempontból a tárgycsoport legjellegzetesebb vonása a feliratos mező keretéhez következetesen a középszárával és nem az íves oldalával illesztett pajzs. E szabály alól csak az *amphitheatrum* területén talált, monumentális felirattöredék¹⁹⁰ képez kivételt. A fordított amazonpajzs alkalmazására Dacián kívül ezidáig egyetlen építési felirat ismert a felső-pannoniai Odiavum táborából, amely feltételesen brigetiói gyártmánynak tartható (9. tábla: 3. kép).¹⁹¹ A sarmizegetusai csoport másik jellegzetessége a sasfej alkalmazásának kizárólagossága a griff-ábrázolás rovására. A daciai pelták az alsó-pannoniai példányokhoz hasonlóan konzekvensen őrzik pajzsszerűségüket, sohasem alakulnak át teljesen organikus motívummá. A pajzsok belsejében és környékén ezzel együtt nem ritka a levélkitöltés, illetve rozetták elhelyezése. A zoomorfizáció csúcát a Liber pater-templom építési felirata képviseli, amelyen – az aquincumi *centuriók* sírépítményeinek feliratos blokkjához hasonlóan – nemcsak a peltaszarvak, hanem a középnyúlvány két végződése is egy-egy madárfejben zárul. A sarmizegetusai peltafülek egyedisége mögül is kiválglik a pannoniai ihletés. A daciai sírkövek vizsgálata alapján a kutatás már régóta axiomatikusként tartja, hogy Dacia Superior északi részének kőfaragása észak-itáliai és norico-pannoniai hatások alatt formálódott, és az előbbi is jellemzően a dunai térség közvetítésével, illetve általa átszűrve érkezett.¹⁹² A sarmizegetusai kőfaragóműhelyek termékeivel kapcsolatban használt „*stil propriu*” kifejezés¹⁹³ ennek megfelelően nem az eredetiséget, hanem csak a készen kapott minták innovatív felhasználását takarja.

A sarmizegetusai peltafüles *tabulák* vizsgálatakor rendkívül fontos kihangsúlyozni, hogy a helyi kőfaragás kizárólag a zoomorf változatot alkalmazta. Dacia nem ment tehát keresztül azokon a fejlődési fokozatokon, amelyek a nyugatabbra eső provinciákban szépen követhetők a geometrikus peltafülek felbukkanásától az organikus motívumok megjelenéséig, virágzásáig és hanyatlásáig, majd a letisztult, geometrikus formák egyeduralmáig. A sarmizegetusai kőfaragás készen vett át egy már más tartományokban kipróbált, népszerű *tabula ansata*-típust. A geometrikus vagy növényi amazonpajzsok iránt minimális érdeklődést sem mutatott, megelégedett a klasszikus, „fecskefarkú” fülekkel. A geometrikus peltafül számára a későbbiekben elterjedő szarkofágtemetkezés sem nyitott utat.¹⁹⁴ Sarmizegetusa volt az egyetlen olyan helyszín, ahol a zoomorf peltafüles táblákat – a *tabula ansata*-forma legeredetibb rendeltetésének megfelelően –

¹⁸⁸ ALICU et al. 1979, 161–162: N°s 462(=IDR III.2, 11), 463–465, 466(=IDR III.2, 7), 467 (Pls LXXXII–LXXXIII), 468 (Pl. CL).

¹⁸⁹ L. 122. j.

¹⁹⁰ ALICU et al. 1979, 162: No. 465.

¹⁹¹ L. 129. j. A RIB 680 (York) sírkő *ansáját* alkotó *protomé*k ugyancsak fordított pozícióban helyezkednek el, de annak a variánsnak nincs szó szerint vehető pajzsrésze.

¹⁹² ERDÉLYI 1974, 86–87; JEPOSU MARINESCU 1982, 59–67; CRÎNGUŞ 2002, 279–287; CIONGRADI 2007, 136–137; CRÎNGUŞ BALACI 2009, 737–739. Egy ide vonatkozó esettanulmány: PAVEL 2018, 160–165.

¹⁹³ ALICU et al. 1976, 132.

¹⁹⁴ Vö. CIONGRADI 2007, 98; 490–491: Taf. 120–121.

mindvégig az építési feliratok számára tartották fenn. Más kérdés, hogy a szóban forgó építési feliratokat – a *tabula ansata*-forma eredeti felhasználási területétől eltérően – nem katonai, hanem civil kőfaragóműhelyek gyártották elsősorban a sarmizegetusai elit (*ordo decurionum*) megrendelésére, miközben a hadsereg szerepe előállítóként egyáltalán nem, megrendelőként pedig csak

15. tábla – zoomorf peltafüles táblák Sarmizegetusából: **1.** L. Apuleius Marcus quaestor építési felirata (IDR III.2, 11); **2.** az amphitheatrum monumentális építési feliratának peltafüles mezeje (Lupa 17635) – © Muzeul Sarmizegetusa. Fotó: Ortolf Harl; **3.** Herculanus aedilis építési felirata (IDR III.2, 7) – © Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Fotó: Ortolf Harl / **Table 15** – zoomorphic pelta-flanked tablets from Sarmizegetusa: **1.** building inscription of quaestor L. Apuleius Marcus (IDR III.2, 11); **2.** the pelta-flanked tablet of the amphitheatre’s monumental building inscription – © Muzeul Sarmizegetusa. Photo: Ortolf Harl; **3.** building inscription of aedilis Herculanus (IDR III.2, 7) – © Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Photo: Ortolf Harl
Nem méretarányos / Not in scale

monumentális táblatöredék (**15. tábla: 2. kép**) Antoninus Pius uralkodási idejére tehető, amikor a Traianus-kori – már eredeti állapotában is kőből készült pódiumfallal ellátott – fakonstrukció teljes egészében kőbe épült át.¹⁹⁸ Egy másik relief-töredék¹⁹⁹ a „Nagy Templom” (EM 18) területéről származik, amely a 170. évet követően épült meg.²⁰⁰

Társadalomtörténeti szempontból mindössze két, az *ordo decurionum* egy-egy tagja által állított felirat vizsgálható. L. Apuleius Marcus quaestor újjáépíttette a Liber pater-templom egy köze-

alig érzékelhető. A zoomorf *tabula ansata* egyeduralma, civil miliőben történő gyártása és hasznosítása rávilágít arra a tényre is, hogy a típus befogadása a daciai kőfaragásba a Traianus-kori csapatmozgatásoktól és Hadrianus jazig-roxolán háborújától (117–118) függetlenül történt. Az invenció feltehetően ugyanazon a kommunikációs csatornán keresztül érkezett, amelyen a Pannoniával folytatott távolsági kereskedelem is zajlott.¹⁹⁵

A sarmizegetusai leletcsoport zöme feliratos mezejét vesztett relief-töredék,¹⁹⁶ négy darab ráadásul távolabbi helyszínről, másodlagos felhasználásból került elő.¹⁹⁷ Szűkebben egyetlen példány sem keltezhető, a kronológia kérdéséhez csak a pontos lelőköörülményekkel rendelkező darabok régészeti kontextusa nyújt némi támpontot. Így az *amphitheatrum* területén talált

¹⁹⁵ CRÎNGUȘ BALACI 2009, 739.

¹⁹⁶ ALICU et al. 1979, 161–162: N°s 463–465, 467–468.

¹⁹⁷ ALICU et al. 1979, 161: N° 464 (Delineștilor domb, Hobocavárhely/Hobița); ALICU et al. 1979, 162: N° 466 (Hosdát/Hașdat), N° 467 (Felsőfarkadin/Fărcădin), N° 468 (Nagypestény/Peșteanu).

¹⁹⁸ PISO 2022, 241.

¹⁹⁹ ALICU et al. 1979, 161: N° 463.

²⁰⁰ SZABÓ 2020, 302–303: I.40.

lebről meg nem nevezett, de deklarált külső ellenség (*hostes*) által elpusztított *porticus*-át a hozzá tartozó helyiségekkel (*cum cubiculis*) együtt (15. tábla: 1. kép),²⁰¹ míg Herculanus *aedilis* ugyancsak saját költségén egy templomot állíttatott helyre, amelyet *porticus*ok hozzátoldásával még ki is bővített (15. tábla: 3. kép).²⁰² Utóbbi felirat másodlagos lelőhelyről került elő, szövege erősen hiányos, pontosabb keltezésre nem alkalmas. L. Apuleius Marcus építési felirata ellenben a *hostes* említése miatt a 169/170. évi nagy barbár offenzíva utáni időszakra tehető, felállítására a városfalon kívül zajló szarmata dúlást követő, általános újjáépítés keretében kerülhetett sor.²⁰³ Annak figyelembevételével, hogy Marcus Aurelius császár a város megszabadításáért már 172-ben *quadriga*-szobrot kapott a *forum vetus* területén,²⁰⁴ az általános újjáépítésnek és azon belül L. Apuleius Marcus építkezésének 170-es évekre javasolt keltezése is elfogadható felvetés.²⁰⁵

A kronológiai keretek felállításához további segítséget nyújt a sarmizegetusai emlékcsoport jellegzetes márvány alapanyaga. A bukovai bányában zajló kitermelés ipari léptéket csak Antoninus Pius uralkodási ideje alatt ölthetett először, onnantól kezdve datálható Sarmizegetusa *colonia* márványkorszaka. Szórványos márványfelhasználás persze már a Traianus- és Hadrianus-kort is jellemezte, de előbbiben még a mészkő, utóbbiban pedig a homokkő számított első számú építőanyagoknak.²⁰⁶ A márvány mint sztenderd alapanyag, a régészeti kontextus, illetve a történeti háttér közösen abba az irányba mutat, hogy a zoomorf *ansa* – csakúgy, mint a többi érintett provinciában – Daciában is alapvetően Antoninus Pius-kori jelenség, bár alkalmazásának kezdete a késő Hadrianus-korba nyúlik vissza. L. Apuleius Marcus 170-es években zajló építkezése viszont arra is utal, hogy Daciában a zoomorf *tabula ansata*-típus tovább maradt használatban, mint a nyugatabbra fekvő provinciákban. Nyitott kérdés azonban, hogy a szóban forgó *tabula ansata*-típus mikor kopott ki a daciai kőfaragók repertoárjából. Az egyetlen, eddig még nem ismertetett, de a tárgyhoz tartozó felirat a Miciában állomásozó *numerus Maurorum Miciensium* 204. évi építkezésének állít emléket. Ez a köemlék azonban nem a felvetett kérdésre ad választ, hanem egy másik problémakörhöz, a Severus-kori zoomorf *tabula ansata*-k értelmezéséhez vezet át.

5. ZOOMORF *TABULA ANSATA* A SEVERUS-KORBAN: TOVÁBBÉLÉS VAGY RETROSPEKCIÓ?

F. H. Thompson a britanniai zoomorf leletcsoport keltezése kapcsán leszögezi: „It is true that the great majority in Britain are apparently of Antonine date, but the presence of an (admittedly atypical) Hadrianic stone from York and the Severan inscription from Carpow extend the range of date in either direction.”²⁰⁷ Az idézetben szereplő Severus-kori zoomorf *ansa* Carpow táborának keleti kapufeliratáról

²⁰¹ IDR III.2, 11. L.: DAICOVICIU–PISO 1977, 155–159=PISO 2005, 61–66; SCHÄFER 2003, 436. A felirat társadalomtörténeti elemzésére: STEFAN 2021, 287–289.

²⁰² IDR III.2, 7.

²⁰³ SCHÄFER 2003, 430–431, 436; PISO 2022, 247.

²⁰⁴ CIL III 7969=IDR III.2, 76. PISO 2022, 233–234. Vö. PISO et al. 2006, 140, 204: B.26, 226–227: Ep. 9.

²⁰⁵ SCHÄFER 2003, 436. Marcus Aurelius-kori feliratként tárgyalja: STEFAN 2021, 287.

²⁰⁶ OLTEAN 2007, 170, 172, 184; MÜLLER et al. 2012, 113.

²⁰⁷ THOMPSON 1968, 57: „Tény, hogy a nagy-britanniai leletek nagy többsége Antoninus-kori, de egy (igaz, atipikus) Hadrianus-kori kő Yorkból, valamint a Carpow-ban talált Severus-kori felirat mindkét irányba kiterjeszti a keltezési tartományt.” – THOMPSON feltételezése, miszerint a zoomorf *tabula ansata*-típus Hadrianus-kori innováció volt, jelen állás szerint igaznak tűnik, bár nem az általa tárgyalt eboracumi sírfelirat (RIB 680), hanem a *limes Alutanus* mentén fekvő Praetorium táborának építési táblája (IDR II 587) alapján.

16. tábla – zoomorf tabula ansaták a Severus-korból: **1.** Carpow, a keleti táborkapu felirata (RIB 3512); **2.** Carpow, a déli táborkapu felirata (RIB 3514); **3.** Oberzburg am Main, a beneficiarius-állomás szökőkútjának panelje (AÉ 2001, 1540) – © Römermuseum Oberzburg. Fotó: Ortoľ Harľ; **4.** Micia, a hazai istenek templomának újjáépítési felirata (IDR III.3, 47); **5.** bizonytalan lelőhelyű, feliratos architráv (CIL III 6230) – *petrae.huma-num.fr / Table 16* – zoomorphic tabulae ansata from the Severan age: **1.** Carpow, inscription of the eastern gate of the camp (RIB 3512); **2.** Carpow, inscription of the southern gate of the camp (RIB 3514); **3.** Oberzburg am Main, panel of the beneficiarius station's fountain (AÉ 2001, 1540) – © Römermuseum Oberzburg. Photo: Ortoľ Harľ; **4.** Micia, inscription for the rebuilding of the temple of the domestic gods (IDR III.3, 47); **5.** architrave with inscription, uncertain provenance (CIL III 6230) – *petrae.huma-num.fr*
 Nem méretarányos / Not in scale

Aurelius korára keltezhető darabok sincsenek, ám egy tizenéves hiátust még mindig könnyebben meg lehet magyarázni a vonatkozó leletanyag egyetlen kutatottságával és az ebből fakadó hiánnyal, mint ugyanezt tenni egy negyvenéves időszak viszonylatában. A teljes leletanyag vizs-

származik négy további, össze nem illő töredékkal egyetemben az 1964–1965. évi ásatási kampányokból (16. tábla: 1. kép).²⁰⁸ Thompson cikkének megjelenése után, 1969-ben és 1970-ben a déli kapu három töredéke is napvilágot látott, ezek egyike ugyancsak egy zoomorf pelta részletét tartalmazza (16. tábla: 2. kép).²⁰⁹

Antoninus falától északra Carpow a legnagyobb alapterületű (11 hektár) katonai erősség (nem számítva a Gask Ridge mentén fekvő, rövidéletű, Flavius-kori Inchtuthil legiotáborát). A mérete alapján *vexillation fortress*-kategóriába²¹⁰ sorolt tábor építési ideje hosszú időn keresztül vita tárgyát képezte a brit kutatásban.²¹¹ A teljes anyagfeldolgozás végül a Severus-kori keltezési javaslatot igazolta a Commodus-korival szemben, a tábor építési és használati idejét a 208–211. évek közötti szűk időtartamra korlátozva.²¹² A többek által képviselt Commodus-kori keltezési javaslat nem utolsósorban a két kapufelirat zoomorf *ansáinak* aggasztóan Antoninus Pius-kori jellegéből táplálkozott. Jóllehet, a zoomorf *ansák* britanniai csoportjában már egyértelműen Marcus

²⁰⁸ RIB 3512 (Carpow).

²⁰⁹ RIB 3514 (Carpow).

²¹⁰ A kifejezésre és a 8–12 hektár alapterületű táborokra: FRERE–ST. JOSEPH 1974, 6–7.

²¹¹ A kutatástörténetre a teljes korábbi szakirodalommal: KEPPIE 2019, 265–266, 273, 278.

²¹² HODGSON 2018, 44; KEPPIE 2019, 279.

gálata azonban kizárta a Commodus-kori előzmények és keltezés lehetőségét. Ráadásul az utolsó Antoninus császár Ulpius Marcellus²¹³ helytartó (c.177-c.184) által megvívott britanniai háborúja, amely a Commodus-kori datálás hívei szerint Carpow építésének történeti keretét adja, valószínűleg nem is a Lowlands és Highlands határvidékén, hanem a *Vallum Aelium* mögött, római területen zajlott honvédő akcióként.²¹⁴

A carpow-i *vexillation fortress* keltezése ugyan nyugvópontra jutott, a szemmel láthatóan oda nem illő, zoomorf peltafüles kapufeliratok problematikája azonban ezzel nem oldódott meg. A kőtáblatöredékek két különböző szobrászati stílusban készült monumentális építési felirattól származnak. A keleti kapu építési feliratának *ansája* geometrikus peltaformát mutat griff-fejben végződő szarvakkal. Az Antoninus-kor ízlésének megfelelően az *ansa* mellett számos mellékalak is helyet kapott: egy *globuson* álló, pálmalevelet tartó Victoria, a pajzs felső kivágásában *capricornus*, alsó vonalában két szembeforduló Pegasus, alattuk egy újabb szárnyas figura töredéke. A két címerállat a köemléket a carpow-i tábor építő *legio VI Victrix* és *legio II Augusta* közül az utóbbi műhelytermékeként azonosítja. A keleti kapufelirattal ellentétben a déli kapu kőtáblájának *ansája* a naturalisztikus, sas-*protomé*kéből összeállított variánst képviseli, amely művészi kivitelben meghaladja az Antoninus Pius-kori határvidék sok feliratának színvonalát.²¹⁵ A realiztikus, *protomé*-szerű változatot mindhárom britanniai *legio* alkalmazta, a carpow-i példány a *legio II Augusta* kőfaragóinak terméke lehet.²¹⁶ Carpow két zoomorf peltafülváriánusa otthonosan beilleszthető az Antoninus Pius-kori kőfaragásba. Ugyanez a 3. század vonatkozásában már nem mondható el, ennek ellenére a brit kutatás a carpow-i köemlékeket három Severus-kori felirattal szokta egy időhorizontba állítani.²¹⁷

Ezek közül az első *Castra Exploratorum*ból, Hadrianus falának egyik előretolt, nyugati helyőrségéből származik. A zoomorf peltafüles táblára vésett, 219. évre keltezhető felirat azonban palimpszeszt,²¹⁸ így az újrahasznosított kőlap, amelyen már nem betűzhető ki az eredeti szöveg, nem fogadható el Severus-kori termékként.

Ezzel szemben Eboracumból, ahol a helyi kőfaragásban komoly gyökeret eresztettek a peltafüles *tabula ansata*-típusok, valóban ismert egy Severus-kori építési felirat.²¹⁹ Ez arról számol be, hogy Claudius Hieronymianus, a helyben állomásozó *legio VI Victrix legatusa*²²⁰ a *solo* felépíttetett egy Serapis-templomot. A felirat lelőhelye alapján a Serapaeum a tábor *praetorium*ában állt.²²¹ A *legioparancsnok* britanniai működését A. R. Birley proszopográfiai megfontolások alapján 190–202 közé keltezi, B. Rémy ugyanilyen alapon inkább a 202-tól 211-ig terjedő időszakra.²²² Pannoni analógiák alapján valószínűnek tűnik, hogy a Serapaeum építése a Serapis-hívő Septimius

²¹³ PIR² V 828; BIRLEY 2005, 162–170: Gov. 33.

²¹⁴ BIRLEY 2005, 136, 163–164, 167–168; KEPPIE 2019, 279.

²¹⁵ KEPPIE 2019, 274.

²¹⁶ Vö. RIB 1428 (Halton Chesters), RIB 3115 (Castell Collen).

²¹⁷ KEPPIE 2019, 273: 41. j. Vö. THOMPSON 1968: 55–57. THOMPSON a RIB 658 feliratot tévesen 659 számon szerepelelteti, ami egy *Silvanus*-oltár.

²¹⁸ RIB 980 (Netherby).

²¹⁹ RIB 658 (York).

²²⁰ PIR² C 888.

²²¹ BRICAULT 2008, 56. Vö. RICIS 64/0101.

²²² BIRLEY 2005, 265: LL. 40; RÉMY 1989, 234–235.

Severus és családjának britanniai tartózkodásával állt szoros összefüggésben, ezért L. Bricault az építési felirat keltezését a 208–211 közötti időszakra szűkítette.²²³ A kőtábla két peltafüléből csak a bal oldalának a szarvvégződése őrződtek meg ép állapotban. Bár a RIB átrajzolásában ezek konkáv végződést nyertek, valójában ellipszisben zárulnak, vagyis a geometrikus peltafülek típusába tartoznak. A Severus-korban a geometrikus peltafülek használata nemcsak Britanniában, hanem a többi északi határtartományban Germaniától Pannoniáig is megszokott, igaz, inkább szarkofágokon, építési feliratok részeként egyre ritkábban. Az eboracumi Serapaeum építési táblán szereplő geometrikus peltafülek a carpow-i kapufeliratok zoomorf *ansái*hoz analógiaként nyilvánvalóan nem fogadhatók el.

A harmadik, párhuzamnak tartott kőemlék Greta Bridge-ben, a helyi tábor északi kapujának közelében került elő.²²⁴ Severus-kori keltezéséhez kétség sem fér: a felajánlás a két Augustus és Geta Caesar számára történt L. Alfenus Senecio helytartó²²⁵ (205–c.208) gondoskodása mellett. A kőemlék Thompson gyűjtésében „*extremely devolved*”²²⁶ peltaformákkal keretezett kőemlékként szerepel. A pikkely- vagy tollszerű borítással készült girland, amelynek közepén az amazonpajzsokra jellemző centrális rozettadíszítés is helyet kapott, kétségkívül provokálja az asszociációt a feliratos mezőbe türemkedő *tabula ansata inversa* formával. A girlandban azonban nem ismerhető fel sem a thrák, sem a hellénisztikus peltaforma, ennek megfelelően a belsejében egymásnak hátat fordító, fészkelő madarak sem minősíthetők szarvvégződésnek. Az érdekes, organikus keretelő motívum párhuzamokkal nem rendelkezik, a szegélydíszítés talán egy kifutás nélküli művészeti kísérlet emlékét őrzi.

A carpow-i kapufeliratok *ansái*nak tehát nincs valódi párhuzama a Severus-kori Britanniában. A birodalom közigazgatási határán kívül eső Carpow táborában alkalmazott zoomorf pelták felbukkanásának azonban mindenképpen oka kellett, hogy legyen. Ez az ok lehetett egészen profán, gyakorlati szempontú is. Az 1961–1962, illetve az 1964–1979 közötti feltárássorozatnak köszönhetően megismert tábor szabálytalan, rombikus alaprajzot mutat. A három feltárt kapuzat egyformán két átjáróval készült, de annyira eltérő méretben és belső arányokkal, hogy L. Keppie meg is jegyzi: „*it would be easy to think that they had been found by excavation at different sites.*”²²⁷ A három kapuzat közül kettőnek ismert a felirata, ám kivitelezésükben és stílusukban ezek is különböznek. Minden jel arra mutat, hogy ezen az építkezésen az egységes építészeti koncepció és a homogén arculat kialakítására irányuló törekvés nem élvezett prioritást. Az építkezés sietős, hevenyészett jellege miatt elképzelhető, hogy a kapufeliratokat újrahasznosított kőtáblákra vés-ték. A két tábla szöveges mezején ugyan nem érzékelhető korábbi felirat jelenléte, de mindkettőből eddig csak kisebb töredékek kerültek elő, a lehetőség tehát nem zárható ki.

Az Antoninus-kort idéző feliratos blokkok felbukkanásának másik lehetséges magyarázatául Septimius Severus és a britanniai hadsereg viszonyának rendezése, illetve a császári ház ilyen irányú törekvése szolgálhat. A britanniai hadsereg ugyanis joggal neheztelt Septimius Severusra

²²³ BRICAULT 2008, 56.

²²⁴ RIB 746. Vö. KASCHUBA 1994, 35–36: Nr. 16.

²²⁵ PIR² A 521; BIRLEY 2005, 188–192: Gov. 39.

²²⁶ THOMPSON 1968, 56.

²²⁷ KEPPIE 2019, 267: „*Logikus lenne a megállapítás, hogy ezeket különböző helyszíneken végzett ásások során találták.*”

Clodius Albinus kihasználása és meggyilkolása miatt. Ráadásul a lugdunumi csatát (197) követően a Keleten lekötött császár szándékosan alul is méretezte a britanniai garnizonokat, amivel reális veszélynek tette ki a tartományt az északi barbárokkal szemben. A családostul Britanniába költöző Septimius Severus céljai között szerepelhetett a valós problémák orvoslása mellett legitimitásának őszinte elismertetése a britanniai hadsereggel. Tudvalevő, hogy a Severus-ház császári hatalmát – utólagos adoptációval – az Antoninus császároktól eredeztette. Ez lehetett az oka annak, hogy miközben Severus 208-ra megerősítette Hadrianus falát – miáltal a birodalom britanniai határa a Tyne folyó torkolata és a Solway Forth között rögzült –, a legitimitás és kontinuitás jegyében felkarolta Antoninus Pius expanzív északpolitikáját is. Bár mások voltak a célok (és különösen az eszközök), mint Antoninus Pius korában, a birodalom határától igen távol zajló expedíció mégis jó alkalmat kínált a császári propaganda érvényesítésére mind a hadsereg, mind a barbárok felé. E magyarázat szerint az Antoninus Pius-korát megelevenítő *carpow-i tabula ansaták* – az eltérő variánsok alapján inkább másodlagosan felhasználva, semmint újonnan kifaragva – a propaganda szolgálatába állított vizuális kommunikáció eszközeként kerülhettek újra használatba a barbár területre előretolt tábor kapufeliratain.

A retrospekcióra más tartományok kézzel foghatóbb példákat is kínálnak. Ide kívánczik az oberenburgi (Germania Superior) *beneficiarius*-állomás 2. építési periódusába (200–230/240) tartozó szökőkút, amelyet a szövegben feltüntetett *consul*nevek Severus Alexander korára (223. július 15.) kelteznek (**16. tábla: 3. kép**).²²⁸ A germaniai kútfelirat zoomorf peltafülei stilsztikailag egy az egyben követik a szomszédos oberenburgi *castellum* 162. évre datált *basilica*-feliratának karakterisztikus *ansáit*.²²⁹ Egykor a *castellum* többi építési tábláján is ugyanilyen griff-fejes pelták szerepelhettek, ily módon az is elképzelhető, hogy már a *beneficiarius*-állomás 1. építési periódusában (141/144–200) működő kút²³⁰ eredeti lapja is hasonló fülekkel készült.²³¹ Amennyiben így volt, az oberenburgi *statio* Severus-kori *peristylum*ában a kút eredeti, Antoninus Pius-korabeli küllemének rekonstruálása történhetett meg.

Hasonló helyzettel lehet számolni a daciai Micia katonai *vicus*ában is. 204-ben Iulius Evangelianus *praefectus* és a *Mauri Micienses* saját költségén és verejtékével újjáépítette a hazai istenségek templomát (*templum deorum patrorum*).²³² A *consul*nevekkel keltezett feliratot méretileg erőteljesen lecsökkentett, zoomorf peltafülek keretezik a sarmizegetusai kőfaragásra jellemző, kifordított helyzetben (**16. tábla: 4. kép**). A pelták méretének lecsökkentésével felszabaduló teret növényi motívumokkal töltötték ki. A feliratban említett *Mauri Micienses a numerus Maurorum Miciensium*²³³ katonai formáció nem hivatalos megnevezésének tekinthető,²³⁴ amely az építkezés magánjellegét volt hivatott kidomborítani.

²²⁸ AÉ 2001, 1540. STEIDL 2005, 74–82, 73: Abb. 3; STEIDL 2008, 111: Abb. 101.

²²⁹ STEIDL 2005, 78.

²³⁰ STEIDL 2005, 77.

²³¹ A *statio* egyik külső falába másodlagosan beépítettek egy oroszlánfejű vízköpőt és néhány felirattöredéket, azonban kérdéses, hogy ezek az 1. periódusú kúthoz tartoztak-e. L.: STEIDL 2005, 79.

²³² AÉ 1944, 47=IDR III.3, 47. A templomra: DAICOVICIU 1941, 117–125; SZABÓ 2020, 291, 293: I.21 (korábbi irodalommal).

²³³ A *numerus*ra: SOUTHERN 1989, 136; NÉMETH 1997, 104; REUTER 1999, 507–509.

²³⁴ BERTOLAZZI (2015, 194) szerint a nem hivatalos megnevezés a *Maurus* identitás hangsúlyozására szolgál, amely egyszersmind megmagyarázza a *dii patrii* kiemelt tiszteletét. Hasonlóképpen: KOVÁCS 2000b, 245.

A *Mauri gentiles* etnikai alapú csapatokba szervezése Antoninus Pius mauretaniai háborúja (145–151) során kezdődött meg,²³⁵ és egy katonai diploma tanúsága szerint a szóban forgó egység előzménye 146-ban már Dacia Superior területén állomásozott.²³⁶ Valószínűleg a diplomában említett csapathoz köthető a kétperiódusú²³⁷ *dii patrii*-templom első változata is.²³⁸ Egy Antoninus Pius-kori templom 3. század eleji újjáépítése – *vetustate conlabsum* indoklással, még ha ezt nem is feltétlenül kell szó szerint érteni – megalapozottnak tűnik. A gyaníthatóan észak-afrikai építészeti hagyományok²³⁹ mentén készült *templum* első építési periódusához tartozó felirat ugyan nem őrződött meg, de a korabeli Sarmizegetusában nagy népszerűségnek örvendő, zoomorf *tabula ansata*-típus könnyűszerrel felbukkanhatott Miciában, és – talán megrendelői kérésre – mintaképként szolgálhatott az újjáépítésnek emléket állító kőtábla készítője számára is. A kőtábla alapanyaga mindenesetre a Sarmizegetusa közelében üzemelő bukovai márványbányából származik.²⁴⁰

Végezetül essen szó még egy építési feliratról, amely állítólag az 1828–1829. évi orosz-török háború idején került elő a mai Bulgária területén.²⁴¹ Az architrávtöredék Nicolae Mavros tábornok (1782–1868) magángyűjteményébe, majd onnan a román állam tulajdonába került. A Septimius Severus és Caracalla *nomenclaturájának* és *titulaturájának* részleteit tartalmazó feliratos mezőnek csak a jobb oldali peltafüle őrződött meg, amelynek szarvai kétségkívül sasfejben végződnek (16. tábla: 5. kép). A pajzs belsejében egy függőlegesen elhelyezett vadkan kapott helyet. A bizarr, természetes testhelyzetéhez képest 90 fokkal elfordított, és a tábla egészéhez képest silányabb minőségben kifaragott vadkanban a kutatás a *legio I Italica* emblémáját ismerte fel, és a CIL-ben még „*incerta Moesiae Inferioris*” eredetmegjelölésű kőemléket az említett csapat novae-i táborához, azon belül is a *principiához* kötötte.²⁴² A lelőköörülményekről nem áll rendelkezésre biztos információ, ráadásul a töredék stílusában annyira elüt a pelta alakú *ansatípusok* teljességgel mellőző helyi kőfaragás termékeitől, hogy gyártási helyét inkább Moesián kívül kell gyanítani. A kőanyag forrásának beazonosításában, amely a gyártási helyhez is közelebb vinne, egy anyagvizsgálat segíthet. A pajzsmezőbe szorított és furcsán pozícionált vadkanfigura sem biztos, hogy részét képezte az eredeti kompozíciónak. Az ismeretlen gyártási hely, a bizonytalan lelőhely és rendeltetés miatt az architrávtöredék történeti kontextusba helyezése és értelmezése egyelőre nem lehetséges.

ÖSSZEFOGLALÁS

„Érdekes lesz mindig kutatni, hogyan jut el egy-egy díszítőmotívum hosszú útján oly távoli, északi provinciába, mint Pannonia” – írta Nagy Lajos 1928-ban a zoomorf peltafülek kutatása kapcsán. A téma azóta sem veszítette el aktualitását, hiszen a pelta alakú fültípusok története még az első

²³⁵ ECK–PANGERL 2014, 269–271.

²³⁶ ECK–PANGERL 2014, 271. – Az új diplomatöredék előkerülését megelőzően a 158. év számított a legkorábbi bizonyított időpontnak. L. erre: CIL XVI 108=IDR I, 16 (Maroskeresztúr). Még így tárgyalja: NÉMETH 1997, 103; SWAN 1999, 424; KOVÁCS 2000b, 245.

²³⁷ BĂRBULESCU 1994, 1326.

²³⁸ KOVÁCS 2000b, 245.

²³⁹ SCHÄFER 2008, 108.

²⁴⁰ MÜLLER et al. 2012, 68 MI 1.

²⁴¹ CIL III 6230 (*incerta Moesiae Inferioris*)=IGL Novae 59 (Szvistov).

²⁴² DOMASZEWSKI 1895, 17: 74. j.; TOCILESCU 1902, 146.

publikációk megjelenését követő több mint 100 év elteltével sem rekonstruálható hézagmentesen. Jelen dolgozat – a korábbi írások zömével ellentétben – nem tágabb kontextusából kiragadva, hanem a peltafüles *tabula ansata*-típusok általános fejlődésének keretein belül vizsgálja a zoomorf változatokat, és ily módon tesz újszerű megállapításokat a jövőbeni kutatás számára. A felvázolt rekonstrukció hipotetikus részleteit – jellegüktől függően – újonnan előkerülő leletek és természettudományos vizsgálatok pontosíthatják majd. Az érintett kőemlékcsoport története addig is az alábbiakban foglalható össze.

A peltafüles *tabula ansata* katonai környezetben, a rajnai határvidéken megjelenő késő Flavius-kori találmány, amely a hagyományos „fecskefarkú” táblák alternatívájaként jött létre. Mennyiségileg azonban még fénykorában, Antoninus Pius uralkodása idején sem tudott a háromszög- vagy trapézformájú fülekkel ellátott táblatípusok fölé kerekedni. A peltaformájú *ansa* eredendően geometrikus motívum, amely a Nerva-kori csapatmozgásoknak köszönhetően igen korán felbukkan Pannoniában, britanniai alkalmazására viszont a 120-as évek elejét megelőzően nem kerül sor. A zoomorf változat legkésőbb a Hadrianus-kor végén jelenik meg, az innováció helyszínéül a rajnai határvidék és Britannia egyaránt szóba jöhet.

A zoomorf változatok az *ansat* típus egész története során megmaradtak az északi határtartományok (Britannia, Germania Superior, a két Pannonia) és azon belül is a katonai zóna sajátosságának.²⁴³ *Sarmizegetusa veteráncolonia* mint civil gyártóközpont e tekintetben kilóg a sorból.

A zoomorf *tabula ansata*-típus az intenzív katonai építkezéseknek köszönhetően az Antoninus Pius-korabeli Britanniában élte fénykorát. Az általában véve jól datálható és bőséges britanniai emléktárhely vizsgálata azt mutatja, hogy a zoomorf peltafüleket Marcus Aurelius és Lucius Verus társcsászársága idején még alkalmazták, a 170-es évekre azonban teljesen kikoptak a használatból. A kevésbé bőséges germaniai és pannoniai emléktárhely alapján a Britannia kapcsán felvázolt kronológia és fejlődésmentet általánosítható: a 2. század utolsó harmadára ezekben a tartományokban is egyeduralkodóvá vált a geometrikus változat. Ezzel párhuzamosan a peltafülek fokozatosan kiszorultak eredeti rendeltetési helyükről, az építési feliratok világából, és mindinkább egy új anyagcsoport, a szarkofágok feliratos mezejét övező, szélső regiszterek díszévé váltak. Szarkofágokon történő alkalmazásával a motívum elveszítette alapvető katonai karakterét, és a 2. század végétől a birodalom olyan területeire is eljutott, mint Raetia vagy Észak-Itália,²⁴⁴ ahol a helyi kőfaragásban semmiféle előzménnyel sem bírt.

²⁴³ THOMPSON 1968, 53, 58.

²⁴⁴ HOËT-VAN CAUWENBERGHE 2007, 56–57.

Irodalom

- ALFÖLDY 1997 ■ ALFÖLDY, G.: Die Großen Götter von Gorsium. ZPE 115 (1997) p. 225–241.
- ALFÖLDY 2004 ■ ALFÖLDY, G.: Epigraphica Pannonica III. Inschriften aus dem Gebiet der Eravisker und vom Territorium von Aquincum. Specimina Nova 18 (2004) p. 1–46.
- ALFÖLDY 2011 ■ ALFÖLDY, G.: Eine führende Familie der Kolonie von Aquincum. ZPE 179 (2011) p. 271–278.
- ALICU et al. 1976 ■ ALICU, D.-POP, C.-CĂȚĂNAȘ, V.: Ateliere de pietrarie la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. (Steinmetzwerkstätten in Ulpia Traiana Sarmizegetusa.) ActaMN 13 (1976) p. 125–140.
- ALICU et al. 1979 ■ ALICU, D.-POP, C.-WOLLMANN, V.: Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Sarmizegetusa Monograph 2 – BAR IS 55. Oxford, 1979
- AMBROGI 2011 ■ AMBROGI, A.: Sugli occultamenti antichi di statue. Le testimonianze archeologiche a Roma, RM 117 (2011) p. 511–566.
- ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986 ■ ANDRIKOPOULOU-STRACK, J. N.: Grabbauten des 1. Jahrhunderts n. Chr. im Rheingebiet. Untersuchungen zu Chronologie und Typologie. Beih. der BJ Bd. 43. Köln-Bonn, 1986
- BĂRBULESCU 1994 ■ BĂRBULESCU, M.: Africa e Dacia. Gli influssi africani nella religione romana della Dacia. In: MASTINO, A.-RUGGERI, P.(cura): L’Africa romana. Atti del X convegno di studio Oristano, 11–13 dicembre 1992. Sassari, 1994, p. 1319–1338.
- BARKÓCZI 1964 ■ BARKÓCZI, L.: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. ActaArchHung 16 (1964) p. 257–356.
- BEEBY 2019 ■ BEEBY, J. B.: Archaeological and Literary Etruscans: Constructions of Etruscan Identity in the First Century BCE. (PhD Diss.) Chapel Hill, 2019
- BENNETT 2002 ■ BENNETT, J.: A revised programme and chronology for the building of Hadrian’s Wall. In: FREEMAN, PH. et al. (eds): Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000) Vol. II. BAR IS 1084 (ii) Oxford, 2002. p. 825–834.
- BERTOLAZZI 2015 ■ BERTOLAZZI, R.: Notes on the Cults of National Numeri Stationed in the Danubian Provinces. In: ZERBINI, L.(cura): Culti e religiosità nelle province danubiane. Atti del II Convegno Internazionale, Ferrara 20–22 Novembre 2013. Bologna, 2015. p.183–206.
- BIGGINS et al. 2014 ■ BIGGINS, J. A.-CHARLTON, D. B.-TAYLOR, D. J. A.: Survey of the Roman outpost fort at Risingham (Habitancum), Northumberland. AAel V. ser. 43 (2014) p. 47–71.
- BIRLEY 1963-1964 ■ BIRLEY, E.: Promotions and Transfers in the Roman Army II: The Centurionate. CarnuntumJb (1963-1964) p. 21–33.
- BIRLEY 2005 ■ BIRLEY, A. R.: The Roman Government of Britain. New York, 2005
- BORHY 2006 ■ BORHY L.: Vezető Komárom város római kori köemlékeihez. Acta Archaeologica Brigetionensia I.5. A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai 7. Komárom, 2006
- BREEZE 2014 ■ BREEZE, D. J.: Hadrian’s Wall: A History of Archaeological Thought. Kendal, 2014
- BREEZE-DOBSON 2000 ■ BREEZE, D. J.-DOBSON, B.: Hadrian’s Wall. London, 2000 [4. kiadás]

- BREEZE-FERRIS 2016 ■ BREEZE, D. J.-FERRIS, I.: They think it's all over. The face of victory on the British frontier. *Journal of Conflict Archaeology* 11.1 (2016) p. 19-39.
- BRICAULT 2008 ■ BRICAULT, L.: Fonder un lieu de culte. In: C. Bonnet-S. Ribichini-D. Steuernagel (eds): *Religioni in contatto nel Mediterraneo antico. Modalità di diffusione e processi di interferenza. Atti del 3° colloquio su "Le religioni orientali nel mondo greco e romano"*, Lovenno di Menaggio (Como), 26-28 maggio 2006. *Mediterranea* 4 (2007) p. 49-64.
- CASEY 2010 ■ CASEY, J.: Who built Carpow? A Review of Events in Britain in the Reigns of Commodus and Septimius Severus. *Britannia* 41 (2010) p. 225-235.
- CĂȚOI 2018 ■ CĂȚOI, M. O.: Objets chrétiens du IIIe siècle à Praetorium (département de Vâlcea)? In: POPESCU, M.-ACHIM, I.-MATEI-POPESCU, F. (eds): *La Dacie et l'Empire Romain. Mélanges d'épigraphie et d'archéologie offerts à Constantin C. Petolescu*. București, 2018. p. 299-317.
- CIONGRADI 2007 ■ CIONGRADI, C.: Grabmonument und sozialer Stellung in Oberdakien. *Bibliotheca Musei Napocensis* 24. Cluj- Napoca, 2007
- CRÎNGUȘ 2002 ■ CRÎNGUȘ, M.: Influențe artistice în provincia Dacia Superior (I). [Influences artistiques dans la province Dacia Superior (I)]. *Apulum* 39 (2002) p. 279-287.
- CRÎNGUȘ 2005 ■ CRÎNGUȘ, M.: Aspects of the Roman Provincial Art in Dacia. In: MUȘEȚEANU, C.-BĂRBULESCU, M.-BENEA, D. (eds): *Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu*. București, 2005. p. 167-170.
- CRÎNGUȘ BALACI 2009 ■ CRÎNGUȘ BALACI, M.: Les ateliers de sculpture du sud-ouest de la Dacie romaine. In: GAGGADIS-ROBIN, V.-HERMARY, A.-REDDÉ, M.-SINTES, C. (eds): *Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie. Actes du Xe Colloque International sur l'art provincial romain*. Arles et Aix-en-Provence, 21-23 Mai. Arles 2007. p. 735-740.
- DAICOVICIU 1941 ■ DAICOVICIU, C.: Templul Maurilor din Micia. (*Templum Deorum Maurorum Micensium*) *Sargetia* 2 (1941) p. 117-125.
- DAICOVICIU-PISO 1977 ■ DAICOVICIU, H.-PISO, I.: Sarmizegetusa et les guerres marcomannes. *RRH* 16 (1977) p. 155-159.
- DIEBNER 2009 ■ DIEBNER, S.: Frühkaiserzeitliche Grabsteine aus Mittelitalien. *Archeologia Classica* 60 (2009) p.161-194.
- DOBOSI-BORHY 2022 ■ DOBOSI, L.-BORHY, L.: The Legionary Tillery of Brigetio and the Late Roman Watchtower at Kurucdomb: The 1934-1935 Excavation of István Paulovics at Komárom/Szőny-Kurucdomb with a Catalogue of the Brick Stamps. *Dissertationes Archaeologicae* III.10 (2022) p. 129-191.
- DOMASZEWSKI 1895 ■ DOMASZEWSKI, A. VON: Die Religion des römischen Heeres. *WdZ* 14 (1895) p.1-124.
- DREXEL 1922 ■ DREXEL, F.: Bauten und Denkmäler der Brittonen am Limes. *Germania* 6 (1922) p. 31-37.
- ECK 2007 ■ ECK, W.: The Emperor and his advisers. In: BOWMAN, A.-GARNSEY, P.-RATHBONE, D.: *Cambridge Ancient History. Second Edition Volume 11. The High Empire, A.D. 70-192*. Cambridge, 2007. [2. kiadás] p. 195-213.
- ECK-PANGERL 2014 ■ ECK, W.-PANGERL, A.: Zwei neue Diplome für die Truppen von Dacia superior und Dacia Porolissensis. *ZPE* 191 (2014) p. 269-277.
- ERDÉLYI 1974 ■ ERDÉLYI G.: *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*. Apollo Könyvtár 5. Budapest, 1974.

- FEHÉR 2007 ■ FEHÉR B.: Pannonia latin nyelvtörténete. Budapest, 2007.
- FEHÉR 2014 ■ FEHÉR B.: Nexus. A ligatúrák használata Aquincumban. SEP 6 (2014) p. 16–38.
- FEHÉR 2015 ■ FEHÉR B.: Varia et ridicula I. Addenda et corrigenda ad Vol. I Titulorum Aquincensium. SEP 7 (2015) p. 18–40.
- FEJFER 2008 ■ FEJFER, J.: Roman Portraits in Context. Image & Context 2. Berlin–New York, 2008.
- FILTZINGER et al. 1986 ■ FILTZINGER, PH.–PLANCK, D.–CÄMMERER, B.: Die Römer in Baden-Württemberg. Stuttgart-Aalen, 1986
- FISHWICK 1991 ■ FISHWICK, D.: The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire II.1. Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain 108.2a. Leiden, 1991
- FISHWICK 1994 ■ FISHWICK, D.: Numinibus Aug(ustorum). Britannia 25 (1994) p. 127–141.
- FITZ 1980 ■ FITZ, J.: Curator pontium viae Fulviae. AlbaRegia 18 (1980) p. 357–358.
- FRANKE 2000a ■ FRANKE, TH.: Legio XXII Primigenia. In: LE BOHEC, Y.–WOLFF, C. (eds): Les Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines n. s. № 20. Lyon–Paris, 2000. p. 95–104.
- FRANKE 2000b ■ FRANKE, TH.: Legio XIV Gemina. In: LE BOHEC, Y.–WOLFF, C. (eds): Les Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines n. s. № 20. Lyon–Paris, 2000. p. 191–202.
- FRANKEN 2002 ■ FRANKEN, N.: Indextafeln großformatiger Bildnisbüsten? Bemerkungen zu einer Gruppe römischer Bronzebasen mit Reliefschmuck. Boreas 25 (2002) p. 167–194.
- FRERE–ST. JOSEPH 1974 ■ FRERE, S. S.–ST. JOSEPH, K. J.: The Roman Fortress at Longthorpe. Britannia 5 (1974) p.1–129.
- GABELMANN 1977 ■ GABELMANN, H.: Zur Tektonik oberitalischer Sarkophage, Altäre und Stelen. BJ 177 (1977) p. 199–244.
- GOETHERT 1998 ■ GOETHERT, K-P.: Die Ädikula des Mars Intarabus bei Erzen. Überlegungen zur Rekonstruktion des Aufbaues. TrZ 61 (1998) p. 155–201.
- GOETTE 1984 ■ GOETTE, H. R.: Das Bildnis des Marcus Vilonius Varro in Kopenhagen. Zu den Basen von Portraitbüsten und zum Realismus flavisch-traianischer Bildnisse. Boreas 7 (1984) p. 89–104.
- GRAAFSTAL 2012 ■ GRAAFSTAL, E.: Hadrian's haste: a priority program for the Wall. AAel 41 (2012) p.123–184.
- GRAAFSTAL 2018 ■ GRAAFSTAL, E.: What Happened in the Summer of A.D. 122? Hadrian on the British Frontier – Archaeology, Epigraphy and Historical Agency. Britannia 49 (2018) p. 79–111.
- GUDEA 1997 ■ GUDEA, N.: Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte. JRGZM 44. 2 (1997) p. 497–609.
- HARL–LÖRINCZ 2002 ■ HARL, F.–LÖRINCZ, B.: Das römische Lapidarium in der Festung Komárno. Komárno–Wien, 2002
- HOCK 1922 ■ HOCK, G.: Römische Inschrift aus Kastell Obernburg a. M. Germania 6 (1922) p. 24–31.

- HODGSON 2011 ■ HODGSON, N.: The Provenance of RIB 1389 and the Rebuilding of Hadrian's Wall in AD 158. *Antj* 91 (2021) p. 59–71.
- HODGSON 2018 ■ HODGSON, N.: The British Expedition of Septimius Severus. *Britannia* 45 (2014) p. 31–51.
- HODGSON 2021 ■ HODGSON, N.: The End of the Ninth Legion, War in Britain and the Building of Hadrian's Wall. *Britannia* 52 (2021) p. 97–118.
- HOËT-VAN CAUWENBERGHE 2007 ■ HOËT-VAN CAUWENBERGHE, CH.: Un bloc épigraphique découvert dans la muraille de Bavay et le bouclier des Amazones. *Revue du Nord* 373 2007. 5. p. 49–59.
- HOLDER 1997 ■ HOLDER, P. A.: A Roman Military Diploma from Ravenglass, Cumbria. *BRL* 79. 1 (1997) p. 3–41.
- JARRETT 1994 ■ JARRETT, M. G.: Non-Legionary Troops in Roman Britain: Part One, the Units. *Britannia* 25 (1994) p. 35–77.
- JONES 2002 ■ JONES, B. W.: The Emperor Domitian. London–New York, 2002 [3. kiadás]
- KAJANTO 1974 ■ KAJANTO, I.: On the Idea of Eternity in Latin Epitaphs. *Arctos* 8 (1974) p. 59–69.
- KASCHUBA 1994 ■ KASCHUBA, G.: Lagertorinschriften im Imperium Romanum von claudisch-neronischer bis in diokletianische Zeit. PhD-Diss. Regensburg, 1994
- KEPPIE 1976 ■ KEPPIE, L. J. F.: Legio II Augusta and the North Gate at Balmuildy. *GLAJ* 4 (1976) p. 99–102.
- KEPPIE 1979 ■ KEPPIE, L.: Roman Distance Slabs from the Antonine Wall. A Brief Guide. Glasgow, 1979
- KEPPIE 1994 ■ KEPPIE, L.: Roman Inscriptions and Sculpture from Birrens: a Review. *TDGNHAS* ser. 3. 69 (1994) p. 35–51.
- KEPPIE 1998 ■ KEPPIE, L. J. F.: Roman Inscribed and Sculptured Stones in the Hunterian Museum University of Glasgow. *Britannia Monograph Series* 13. London, 1998
- KEPPIE 2000 ■ KEPPIE, L.: Legiones II Augusta, VI Victrix, IX Hispana, XX Valeria Victrix. In: LE BOHEC, Y.-WOLFF, C. (eds): *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines* n. s. № 20. Lyon–Paris, 2000. p. 25–37.
- KEPPIE 2019 ■ KEPPIE, L.: The Roman Fortress at Carpow, Perthshire: An Alternative Interpretation of the Gates and their Dedicatory Inscriptions. *Britannia* 50 (2019) p. 265–283.
- KISS 1987 ■ KISS, Á.: *Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn*. Budapest, 1987
- KLEIN 2003 ■ KLEIN, M. J.: Mars im nördlichen Obergermanien. In: NOELKE, P.-NAUMANN-STECKNER, F.-SCHNEIDER, B. (hrsg.): *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Neue Funde und Forschungen. Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaftens*. Köln, 2001 (Mainz, 2003) p. 89–98.
- KOCH-SICHTERMANN 1982 ■ KOCH, G.-SICHTERMANN, H.: *Römische Sarkophage. Handbuch der Archäologie*. München, 1982
- KOLBECK 2018 ■ KOLBECK, B.: A Foot in Both Camps: The Civilian Suppliers of the Army in Roman Britain. *TRAJ* 1.8. (2018) p. 1–19.

- KOVÁCS 1996-1997 ■ KOVÁCS P.: A „katonai territorium” és a veterani et cives Romani szervezet. *ArchÉrt* 123-124 (1996-1997) p. 49–62.
- KOVÁCS 2000a ■ KOVÁCS, P.: Consistentes intra leugam. *HPS* 6 (2000) p. 39–56.
- KOVÁCS 2000b ■ KOVÁCS, P.: Iuppiter Optimus Maximus Paternus and the cohors milliaria Mauro-rum. *ActaAntHung* 40 (2000) p. 239–246.
- KOVÁCS 2001 ■ KOVÁCS, P.: The Pannonian canabae in the 3rd century. *Laverna* 12 (2001) p. 42–66.
- KOVÁCS 2008 ■ KOVÁCS, P.: Burgus building inscriptions of Commodus from Pannonia. *SEBarc* 6 (2008) p. 25–138.
- KOVÁCS–LŐRINCZ 2010 ■ KOVÁCS, P.–LŐRINCZ, B.: Neue lateinische Inschriften aus Komitat Komárom-Esztergom I, *ZPE* 174 (2010) p. 277–287.
- KOVÁCS–OTTOMÁNYI 2017 ■ KOVÁCS P.–OTTOMÁNYI K.: Újabb római sírfeliratok Aquincumból. *SEP* 9 (2017) p. 71–80.
- KOVÁCS–PROHÁSZKA 2003 ■ KOVÁCS P.–PROHÁSZKA P.: Új feliratos kőemlékek a Magyar Nemzeti Múzeum adattárából. *AT* 47 (2003) p. 291–303.
- KOVÁCS–PROHÁSZKA 2008 ■ KOVÁCS P.–PROHÁSZKA P.: Római szarkofágok Brigetióból. *SEP* 1 (2008) p. 133–154.
- KUZSINSZKY 1900 ■ KUZSINSZKY, B.: Ujabb kőemlékek az Aquincumi Muzeumban. *BudRég* 7 (1900) p. 3–66.
- LEATHERBURY 2019 ■ LEATHERBURY, S. V.: Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata between Sculpture and Mosaic. In: PETROVIC, A. et al. (eds): *The Materiality of Text – Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity*. Brill Studies in Greek and Roman Epigraphy 11. Leiden, 2019. p. 380–404.
- LE BOHEC 1989 ■ LE BOHEC, Y.: *La Troisième Légion Auguste. Études d’Antiquités Africaines*. Paris, 1989
- LŐRINCZ 2000a ■ LŐRINCZ, B.: Legio I Adiutrix. In: LE BOHEC, Y.–WOLFF, C. (eds): *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon, 17-19 septembre 1998*. Collection du Centre d’Études Romaines et Gallo-Romaines n. s. № 20. Lyon–Paris, 2000. p. 151–158.
- LŐRINCZ 2000b ■ LŐRINCZ, B.: Legio II Adiutrix. In: LE BOHEC, Y.–WOLFF, C. (eds): *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon, 17-19 septembre 1998*. Collection du Centre d’Études Romaines et Gallo-Romaines n. s. № 20. Lyon–Paris, 2000, p. 159–168.
- LŐRINCZ 2001 ■ LŐRINCZ, B.: Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I.: Die Inschriften. *Wiener Archäologische Studien* 3. Wien, 2001
- MANN 1991 ■ MANN, J. C.: Numinibus Aug. *Britannia* 22 (1991) p. 173–177.
- MARCU 2005 ■ MARCU, F.: The adjacent forts of Germania Superior and Dacia. *SJ* 55 (2005) p.133–154.
- MATEI-POPESCU–ȚENȚEA 2016 MATEI-POPESCU, F.–ȚENȚEA, O.: The Eastern Frontier of Dacia. A Gazetteer of the Forts and Units. In: Bărcă, V. (ed.): *Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire*. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 14. Cluj-Napoca, 2016. p. 7–24.

- MATIJEVIĆ 2009 ■ MATIJEVIĆ, K.: Religion im unteren Moselraum: Mayen und Kottenheim. In: Auffarth, C. (hrsg.): Religion auf dem Lande. Entstehung und Veränderung von Sakral-landschaften unter römischer Herrschaft. Stuttgart, 2009. p. 41–72.
- MIGOTTI 2013 ■ MIGOTTI, B.: The Roman Sarcophagi of Siscia. ARR 17 (2013) p. 181–226.
- MÓCSY 1959 ■ MÓCSY, A.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest, 1959
- MOSSER 2005 ■ MOSSER, M.: Die römischen Truppen in Vindobona. FWien 8 (2005) p. 126–153.
- MOSSER 2014 ■ MOSSER, M.: Die legio XIII Gemina Martia Victrix in Nordwestpannonien am Ende des 1. Jhs. n. Chr. In: LANG, F. et al. (hrsg.): Ein kräftiges Halali aus der Römerzeit! Norbert Heger zum 75. Geburtstag. Schriften zur Archäologie und Archäometrie der Paris Lodron-Universität Salzburg. ARCHAEOPlus 7. Salzburg, 2014, p. 201–213.
- MOSSER et al. 2011 ■ MOSSER, M.–JÄGER-WERSONIG, S.–ADLER-WÖLFL, K.: Zur Peripherie der römischen Zivilsiedlung von Vindobona. Vorbericht zu den Grabungen Wien 3, Aspanggründe (Rennweg 94–102 / Ziakplatz / Aspangstraße 59–65). FWien, 14 (2011) p. 202–217.
- MRÁV 2015-2016 ■ Mráv, Zs.: Új adatok Pannonia Inferior Commodus-kori *burgus*- és *praesidium*-építési felirataihoz. (Neue Angaben zu den Bauinschriften von Burgi und Praesidia in Pannonia Inferior aus der Zeit von Commodus.) FolArch 57 (2015-2016) 35–60.
- MRÁV-HARL 2008 ■ MRÁV, ZS.–HARL, O.: Die trajanische Bauinschrift der porta principalis dextra im Legionslager Vindobona – Zur Entstehung des Legionslager Vindobona. FWien 11 (2008) p. 36–55.
- MÜLLER et al. 2012 ■ MÜLLER, H.–PISO, I.–SCHWAIGHOFER, B.–BENEA, M.: Der Marmor im römischen Dakien. Cluj-Napoca, 2012
- NAGY 1928 ■ NAGY L.: Pelta díszítés pannoniai köemlékeken. ArchÉrt 42 (1928) p. 68–95.
- NAGY 1971 ■ NAGY T.: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. BudRég 22 (1971) p. 103–160.
- NAGY 2007 ■ NAGY M.: Lapidárium. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője: Római kőtár. Budapest 2007
- NÉMETH 1997 ■ NÉMETH, E.: Die numeri im römischen Heer Dakiens. EphNap 7 (1997) p. 101–116.
- NOELKE 1996 ■ NOELKE, P.: Römische Grabaltäre in der Germania inferior. In: BAUCHHENS, G. (hrsg.): Akten des 3. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Bonn 21.–24. April 1993. BJ-Bh 51. Köln-Bonn, 1996. p. 77–104.
- NUBER 1991 ■ NUBER, H. U.: Römische Sarkophage in Raetien. In: PRAZNOVSZKY, M. (hrsg.): 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens: Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). Veszprém, 1991. p. 101–108.
- OLDENSTEIN-PFERDEHIRT 1984 ■ OLDENSTEIN-PFERDEHIRT, B.: Die Geschichte der legio VIII Augusta. Forschungen zum Obergermanischen Heer II. JRGZM 31 (1984) p. 397–433.
- OLTEAN 2007 ■ OLTEAN, I. A.: Dacia. Landscape, colonisation and romanisation. Oxford, 2007
- PALAO VICENTE 2006 ■ PALAO VICENTE, J. J.: Legio VII Gemina (Pia) Felix. Estudio de una legión romana. (Acta Salmanticensia 136.) Salamanca, 2006
- PANI 1986 ■ G. G. PANI: Segno e immagine di scrittura. La Tabula ansata e il suo significato simbolico. Miscellanea Greca e Romana 10. Roma, 1986. p. 429–441.

- PAVEL 2018 ■ PAVEL, C.: The only Icarus statuette from Dacia: a military appropriation of the Icarus myth? *Apulum* 55 (2018) p. 155–170.
- PERRING 2017 ■ PERRING, D.: London's Hadrianic War? *Britannia* 48 (2017) p. 37–76.
- PETOLESCU 1997 ■ PETOLESCU, C. C.: Die Auxiliareinheiten im Römischen Dakien, in: GUDEA, N. (hrsg.): Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen. Veröffentlichung anlässlich des XVII. Internationalen Kongresses der Studien zu den Grenzen des Römischen Reiches. Zalău, September 1997. Cluj Napoca, 1997. p. 67–141.
- PISO 1995 ■ PISO, I.: Le territoire de la colonia Sarmizegetusa. *EphNap* 5 (1995) p. 63–82.
- PISO 2000a ■ PISO, I.: Les légions dans la province de Dacie. In: LE BOHEC, Y.-WOLFF, C. (eds): Les Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines n. s. № 20. Lyon–Paris, 2000. p. 205–225.
- PISO 2000b ■ PISO, I.: Ti. Claudius Constans, procurateur de Dacie Inférieure et de Maurétanie Césarienne. *ActaMN* 37.1 (2000) p. 231–242.
- PISO 2022 ■ PISO, I.: Colonia Dacica Sarmizegetusa, die erste römische Stadt nördlich der Donau. In: MATIJEVIĆ, K.–WIEGELS, R. (eds): Kultureller Transfer und religiöse Landschaften. Zur Begegnung zwischen Imperium und Barbaricum in der römischen Kaiserzeit. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Neue Folge 52. Berlin–Boston, 2022. p. 213–254.
- PISO et al. 2006 ■ PISO, I.–ÉTIENNE, R.–DIACONESCU, A.: *Le forum vetus* de Sarmizegetusa I. București, 2006
- POCHMARSKI 2014 ■ PPOCHMARSKI, E.: Die Sarkophagwerkstätten von Aquincum und Brigetio. *ActArchHung* 65 (2014) p. 405–426.
- POLASCHEK 1944 ■ POLASCHEK, E.: Die Kunst der Römerzeit in Wien, in: DONIN, R. K. (hrsg.): Geschichte der bildenden Kunst in Wien. Bd. I: Von der Urzeit bis zur Romantik. Wien 1944, 91–122.
- POLITO 1998 ■ POLITO, E.: Fulgentibus armis. Introduzione allo studio dei fregi d'armi antichi. *Xenia Antiqua*, Monografie 4. Roma, 1998
- RAEPSAET-CHARLIER 1975 ■ RAEPSAET-CHARLIER, M.-T.: La datation des inscriptions latines dans les provinces occidentales de l'Empire Romain d'après les formules «IN H(ONOREM) D(O-MUS) D(IVINAE)» et «DEO, DEAE». In: ANRW II.3. Berlin–New York, 1975. p. 232–282.
- RAEPSAET-CHARLIER 2004 ■ RAEPSAET-CHARLIER, M.-T.: Nouvelles inscriptions latines découvertes au Château des Comtes de Namur. *ASAN* 78 (2004) p. 57–94.
- RÉMY 1989 ■ RÉMY, B.: Les carrières sénatoriales dans les provinces romaines d'Anatolie au Haut-Empire (31 av. J.-C.–284 ap. J.-C.) Pont-Bithynie, Galatie, Cappadoce, Lycie-Pamphylie et Cilicie. *Varia Anatolica* II. Istanbul–Paris, 1989
- REUTER 1999 ■ REUTER, M.: Studien zu den *numeri* des Römischen Heeres in der Mittleren Kaiserzeit. *BRGK* 80 (1999) p. 357–569.
- REUTER 2012 ■ REUTER, M.: Legio XXX Ulpia Victrix. Ihre Geschichte, ihre Soldaten, ihre Denkmäler. *XB* 23 (2012) p. 1–194.
- SCHÄFER 2003 ■ SCHÄFER, A.: Transfer von stadtrömischer Religion in die Provinz Dakien. In: NOELKE, P.–NAUMANN-STECKNER, F.–SCHNEIDER, B. (hrsg.): Romanisation und Resistenz in Plas-

- tik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Neue Funde und Forschungen. Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Köln, 2001 (Mainz, 2003) p. 421–439.
- SCHÄFER 2008 ■ SCHÄFER, A.: Syrische Heiligtümer in der römischen Provinz Dakien. *Altertum* 53 (2008) p. 101–116.
- SCHPEPP 2009 ■ SCHPEPP, S.: Gehenkelte Schrift: Die Tabula ansata. In: SCHALLES, H.-J.– WILLER, S. (eds): Marcus Caelius. Tod in der Varusschlacht. Ausstellung im LVR-Römermuseum im Archäologischen Park Xanten. Darmstadt, 2009. p. 114–117.
- SCHMIDT HEIDENREICH 2019 ■ SCHMIDT HEIDENREICH, C.: L'armée romaine et le culte impérial. *Pallas* 111 (2019) p. 95–111.
- SCHÖNBERGER 1969 ■ SCHÖNBERGER, H.: The Roman Frontier in Germany: An Archaeological Survey. *JRS* 59 (1969) p. 144–197.
- SCHUMACHER 1983 ■ SCHUMACHER, L.: Das Gebiet der Verbandsgemeinde Nieder-Olm in römischer Zeit (1. Jh. v. Chr.–4. Jh. n. Chr.) In: SPIESS, K.-H. (hrsg.): Nieder-Olm. Der Raum der Verbandsgemeinde in Geschichte und Gegenwart. Alzey, 1983. p. 32–64.
- SOMMER 2011 ■ SOMMER, C. S.: Trajan, Hadrian, Antoninus Pius, Marc Aurel...? – Zur Datierung der Anlagen des Raetischen Limes. *BBBD* 52 (2011) p. 137–180.
- SOMMER 2012 ■ SOMMER, C. S.: Zur Datierung des Raetischen Limes. In: Henrich, P.: (hrsg.): Der Limes vom Niederrhein bis an die Donau. Beiträge zum Welterbe Limes 6. Stuttgart, 2012. p. 136–147.
- SOUTHERN 1989 ■ SOUTHERN, P.: The Numeri of the Roman Imperial Army. *Britannia* 20 (1989) p. 81–140.
- SPEIDEL 1992 ■ SPEIDEL, M. A.: Roman Army Pay Scales. *JRS* 82 (1992) p. 87–106.
- SPIESS 1988 ■ SPIESS, A.: Studien zu den römischen Reliefsarkophagen aus den Provinzen Germania Inferior und Superior, Belgica und Raetia. *KJb* 21 (1988) p. 253–324.
- STEFAN 2021 ■ STEFAN, A.: *Scribatus* – l'activité de *scriba magistratus* comme une fonction rémunérée et comme un *munus civile*. *ZPE* 217 (2021) p. 281–292.
- STEIDL 2005 ■ STEIDL, B.: Die Station der beneficiarii consularis in Obernburg am Main. Vorbericht über die Ausgrabungen 2000/2002. *Germania* 83 (2005) p. 67–94.
- STEIDL 2008 ■ STEIDL, B.: Welterbe Limes. Roms Grenze am Main. Obernburg a. M., 2008
- STEPHENS 1987 ■ STEPHENS, G. R.: A Severan vexillation in Ribchester. *Britannia* 18 (1987) p. 239–242.
- STROBEL 1987 ■ STROBEL, K.: Der Chattenkrieg Domitians. Historische und politische Aspekte. *Germania* 65 (1987) p. 423–452.
- STROBEL 1988 ■ STROBEL, K.: Zur Dislozierung der römischen Legionen in Pannonien zwischen 89 und 118 n. Chr. *Tyche* 3 (1988) p. 193–222.
- SWAN 1999 ■ SWAN, V. G.: The Twentieth Legion and the history of the Antonine Wall reconsidered. *PSAS* 129 (1999) p. 399–480.
- SWAN 2004 ■ SWAN, V. G.: The Historical Significance of „Legionary Wares“ in Britain, in: VERMEULEN, F. et al.: *Archaeology in Confrontation. Aspects of Roman Military Presence in the Northwest. Studies in honour of Prof. Em. Hugo Thoen*. Ghent, 2004. p. 259–281.
- SZABÓ 2018 ■ SZABÓ Z.: A székesfehérvári Királyi Bazilika építéstörténete. *Ecclesia Beatae Mariae Virginis Albae regalis II/2A*. Budapest, 2018

- SZABÓ 2020 ■ SZABÓ, Cs.: Sanctuaries of Roman Dacia. A catalogue of sacralised places in shared and secondary spaces. *JRGZM* 62 (2015) [2020] p. 255–340.
- SZILÁGYI 1940 ■ SZILÁGYI J.: Aquincum helyőrségének újabb feliratos emlékei. *TBM* 8 (1940) p. 1–13.
- SZILÁGYI 1967 ■ SZILÁGYI J.: Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből II. *ArchÉrt* 94 (1967) p. 70–79.
- ȚENȚEA et al. 2021A ■ ȚENȚEA, O.–MATEI-POPESCU, F.–CĂLINA, V.: Frontiera romană din Dacia Inferior. O trecere în revistă și o actualizare 1. *CAB* 28.1. (2021) p. 9–90.
- ȚENȚEA et al. 2021B ■ ȚENȚEA, O.–MATEI-POPESCU, F.–CĂLINA, V.: From Dacian Hillforts to Roman Forts: Making of the Roman Frontier on Mid-Olt River Valley. *StAA* 27.2 Supplement (2021) p. 298–323.
- ȚEPOSU-MARINESCU 1979 ■ ȚEPOSU-MARINESCU, L.: L'atelier de Micia. *Sargetia* 14 (1979) p. 155–163.
- ȚEPOSU-MARINESCU 1982 ■ ȚEPOSU-MARINESCU, L.: Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis. *BAR IS* 128. Oxford, 1982.
- THOMPSON 1968 ■ THOMPSON, F. H.: The Zoomorphic Pelta in Romano-British art. *Antj* XLVIII (1968) p. 47–58.
- TOCILESCU 1894 ■ TOCILESCU, G. G.: Inschriften aus Racovitza-Copačeni in Rumänien. *AEM* 17 (1894) p. 224–226.
- TOCILESCU 1902 ■ TOCILESCU, G. G.: Monumentele epigrafice și sculpturale ale Museului National de Antichitati din Bucuresti I. *Bucuresti* 1902
- TÓTH 2011 ■ TÓTH E.: Lapidarium Savariense. Savaria római feliratos köemlékei. *Savaria* 34.2 (2011) p. 8–283.
- VISY 1985 ■ VISY, Zs.: Orientalische Grabkammern in Intercisa. In: Weber, E.–Dobesch, G. (hrsg.): *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres. Archäologisch-epigraphische Studien Bd. 1.* Wien, 1985. p. 631–637.
- VITTINGHOFF 1971 ■ VITTINGHOFF, F.: Die rechtliche Stellung der canabae legionis und die Herkunftsangabe castris. *Chiron* 1 (1971) p. 299–318.
- WALLACE-HADRILL 2008 ■ WALLACE-HADRILL, A.: Housing the Dead: the Tomb as House in Roman Italy. In: BRINK, L.–GREEN, D. (eds): *Commemorating the Dead: Texts and Artifacts in Context. Studies of Roman, Jewish and Christian Burials.* New York, 2008. p. 39–77.
- WESCH-KLEIN 1988 ■ WESCH-KLEIN, G.: Ein weiterer Baustein der 22. Legion aus Osterburken, Neckar-Odenwald-Kreis. *FBBW* 13 (1988) p. 709–711.
- WESCH-KLEIN 2012 ■ WESCH-KLEIN, G.: Der obergermanische Limes und seine Entwicklung. *SUBB* 57 (2012) p. 116–136.
- WILLER 2005 ■ WILLER, S.: Römische Grabbauten des 2. und 3. Jahrhunderts nach Christus im Rheingebiet. *BJ-Bh* 56. Mainz, 2005
- ZINGERLE 1922-1924 ■ ZINGERLE, J.: Kyknos-Relief in Wien. *JÖAI* XXI-XXII (1922-1924) p. 229–250.

Zoomorphic *tabulae ansatae* in provincial stone carving

Genesis – diffusion – chronology

„It will always be interesting to find out how a decorative motif finds its way by a long journey to a province as far north as Pannonia”, wrote Lajos Nagy in 1928, in connection with his research on the zoomorphic pelta-shaped *ansae*. The topic has not lost its relevance since then, since the history of the zoomorphic *tabulae ansatae* cannot be reconstructed without gaps, even more than 100 years after the first publications appeared. The present paper, unlike most of the previous writings, does not examine the zoomorphic varieties out of their broader context, but within the framework of the general development of the different pelta-shaped *tabula ansata* types, and in this way makes novel findings for future research. Depending on their nature, the hypothetical details of the reconstruction outlined may be refined by new archaeological finds and natural science investigations. In the meantime, the history of the stone monument group concerned can be summarised as follows.

The *tabula ansata* type with pelta-shaped *ansae* is a late Flavian age invention in a military context, on the Rhine frontier, as an alternative to the traditional „swallowtailed” tablets. However, even in its heyday, during the reign of Antoninus Pius, it could not outstrip the triangular or trapezoidal *ansa* types. The pelta-shaped *ansa* is an inherently geometric motif that appears very early in Pannonia due to troop movements in the Nerva period, but it was not used in Britain until the early 120s. Pelta-shaped *ansae* with bird- or griffin-headed terminals appear at the latest at the end of the Hadrianic period, with the Rhine borderland and Britain being both possible sites of innovation.

Throughout the history the zoomorphic variants have remained a feature of the northern border regions (Britannia, Germania Superior, the two Pannoniae) and, within them, of the military zone. Sarmizegetusa veteran colony as a civilian centre stands out in this respect.

The zoomorphic *tabula ansata* variants flourished in Antoninus Pius’s Britain thanks to intensive military constructions. An examination of the generally well-dated and abundant British material shows that zoomorphic *tabulae ansatae* were still in use during the reigns of Marcus Aurelius and Lucius Verus, but had fallen out of use by the 170s. For the less abundant material of Germania Superior and Pannonia Inferior, the chronology and developmental process outlined for Britannia can be generalised. By the last third of the 2nd century, the geometric version had become dominant in these provinces as well. At the same time, the pelta-shaped *ansae* gradually moved away from their original purpose, the world of building inscriptions, and increasingly became the ornamentation of the *sarcophagi*. By the end of the 2nd century, the motif had lost its fundamental military character and had spread to areas of the empire such as Raetia and Northern Italy, where it had no precedent in local stone carving.